

‘De stem wordt verstomd’

De strijd van migrantenorganisaties voor kiesrecht voor niet-staatsburgers in Nederland tussen 1974-1994

Jojanneke Wolzak (6297951)

Masterscriptie Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Scriptiebegeleider: dr. Pepijn Corduwener

20 juni 2022

13739 woorden

Universiteit Utrecht

Samenvatting

Door de groeiende arbeidsmigratie in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw ontstonden grote groepen burgers in de Nederlandse samenleving – zogenoemde *gastarbeiders* – die wel onder de wetten van een land vielen, maar verstoken waren van grondwettelijke bescherming en lange tijd niet mee konden beslissen met betrekking tot de wetten van de natiestaat. Na veel politieke discussies werd in de Tweede Kamer een mijlpaal gevierd: als middel tot integratie werd in 1986 het lokale kiesrecht ingevoerd om migranten (als zij minstens vijf jaar in Nederland verbleven) mee te laten beslissen met het beleid op lokaal niveau. Van een strijd buiten de Kamer zou geen sprake zijn geweest en de mening van migranten werd ook niet belangrijk geacht. Het onderzoek toont echter aan dat de discussies rondom de migrantenkiesrechtuitbreiding niet in een politiek vacuüm ontstonden, zoals eerder werd gesuggereerd door de literatuur. Duidelijk wordt hoe de migrantenorganisaties in de jaren zeventig, tachtig en negentig zelf ook een strijd voerden om hun stem te laten horen en de invoering van het lokale (en daarna nationale) kiesrecht voor migranten trachtten te beïnvloeden, middels een analyse van de acties en strategieën. Aan de hand van drie migrantenorganisaties – KMAN, HTIB en de Utrechtse Migrantentraad – wordt deze strijd voor politieke inspraak aangetoond. Binnen de buitenlandse gemeenschap waren namelijk tal van migrantenorganisaties ontstaan en zij hadden ook een idee over de stem van hen als potentiële nieuwe kiezers in de samenleving. Door gebruik te maken van verschillende onconventionele en conventionele strategieën probeerden de migrantenorganisaties zich kenbaar te maken en hun stem te laten horen in de Nederlandse samenleving. Zij kozen voornamelijk voor de strategie die paste bij het politieke doel. Voorafgaand en na de invoering van het lokale kiesrecht van migranten heeft een strijd plaatsgevonden voor de erkenning van de stem van migranten. Daarbij moet worden benadrukt dat het in deze strijd om meer ging dan het kiesrecht op lokaal niveau alleen.

Trefwoorden: *migrantenorganisaties, migranten, onconventionele strategie, conventionele strategie, sociale beweging, gastarbeiders, kiesrecht, stemrecht, inspraak, KMAN, HTIB, Utrechtse Migrantentraad;*

Niemand anders kan met onze ogen huilen en met onze mond lachen

Van inspraak is geen sprake
In het verleden openden we onze mond
constaterend dat onze mening werd toegetakeld,
Invloed geminimaliseerd en terzijde geschoven.
Geen aanspraak op gelijke rechten.
Ze antwoordden niet op de problemen
of op onvoldoende wijze. Het was een
kenmerkende houding van het paternalistische bestel.

Niemand anders kan met onze ogen huilen,
met onze mond kan niemand lachen, en
met onze stem kan niemand praten, bovenal
heeft niemand onze situatie ooit beleefd.
Alleen wij weten wat er onder ons leeft.

verliezers en winnaars van globaliserende tendensen

de verliezers van globaliserende tendensen
onthouden van rechten, onthouden van respect
maakten spaarzaam gebruik van protest.
de opkomst van extreem radicale bewegingen
die hen opbrachten als onterechte winnaars,
maar zij zaten zonder huis, familie, eerlijk loon.
geen stem om te praten, laat staan te verheffen,
in de schaduw van de bestaande machthebbers
was er geen hulpbron voor de machtelozen.
ze dienden telkens weer een auditie
uit te voeren voor de positie: gelijkwaardig.

Het waren verliezers of winnaars van globaliserende tendensen
en zo vergaten ze, dat ze het hadden over mensen.

Door Jozanneke Wolzak

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie ter afronding van de master Geschiedenis van Politiek en Maatschappij aan de Universiteit Utrecht. Het onderzoek voor deze scriptie omvat het verhaal van een historische ontwikkeling omtrent het kiesrecht voor ingezetenen niet-Nederlanders vanuit het perspectief van de migranten zelf. Vanuit mijn interdisciplinaire bacheloropleiding vind ik het waardevol om meerdere perspectieven in acht te nemen, verder te kijken dan het dominante verhaal en de onderbelichte kant in kaart te brengen. Na de analyse van een enorme hoeveelheid archiefmateriaal van drie migrantenorganisaties in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis schreef ik naar aanleiding van deze nieuwe inzichten twee gedichten die het perspectief van de migranten vertolken. Deze gedichten zijn direct gebaseerd op frases afkomstig uit de archieven van de organisaties zelf en weerspiegelen zodoende de werkelijke gedachtegang van de arbeidsmigranten in die tijd. Ze geven blijk van de toenmalige maatschappelijke verhoudingen en tonen aan wat de houding van migranten was tegenover het politieke en sociale klimaat. Naast het stilstaan bij meerdere perspectieven en het bieden van ruimte aan verscheidene sentimenten, vind ik het belangrijk om erkenning te geven aan minderheidsgroeperingen in de samenleving. Deze gedichten geven uiting aan hun stem. In de hedendaagse maatschappelijke en politieke discussies met betrekking tot niet-Nederlandse ingezetenen wordt vaak één kant van het verhaal belicht. Dit onderzoek doet daarom een poging om een brede en kritische blik te ontwikkelen, waardoor je wellicht als lezer wordt uitgedaagd om los van je eigen vooroordelen een standpunt in te nemen. In het bijzonder wil ik mijn begeleider dr. Pepijn Corduwener bedanken voor zijn suggesties, kritische blik, motiverende feedback en aanmoedigende woorden op de juiste momenten. Ik wens u veel plezier met het lezen van deze scriptie.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Hoofdstuk 1: Onconventionele strategieën: <i>protesten voor gelijke rechten</i>	15
1.1. Protestdemonstraties en petitie	15
1.1.1. Protestdemonstraties voor gelijke rechten	16
1.1.2. Protestdemonstraties voor inspraak en kiesrecht	21
1.1.3. De strijd zet zich voort	22
1.2. Conclusie	23
Hoofdstuk 2: Conventionele strategieën: <i>van inspraak is geen sprake</i>	25
2.1. Politieke acties: lobbyen, dialoog en brieven	25
2.1.1. Adviserend orgaan	25
2.1.2. Een platform voor dialoog en discussiebijeenkomsten	27
2.1.3. Samenwerkingsverbanden en inspraakmogelijkheden	30
2.1.4. Brieven naar politici	32
2.1.5. De strijd zet zich voort	34
2.2. Mediagerichte acties: van persberichten tot persconferenties	36
2.2.1. Persberichten en persconferenties	36
2.2.2. Informatievoorzieningen	39
2.2.3. Verkiezingscampagne	42
2.3. Conclusie	43
Conclusie	46
Bibliografie	50

Inleiding

‘Het idee om de buitenlander, die jaren in dit land verblijft en ijverig bijdraagt tot het draaiende houden van de economie, kiesrecht te geven is niet van vandaag of gisteren. Bij diverse gelegenheden heeft men het laten doorklinken, aan tal van politieke prominenten is het voorgelegd. Maar als men de moeite heeft genomen nut en mogelijkheid ervan te overwegen, maakt men er wel erg weinig haast mee het ter discussie te stellen’, werd door een anoniem auteur verkondigd op 13 mei 1978 in de krant *Trouw*.² De betoging voor het migrantenkiesrecht vindt zijn oorsprong aan het einde van de jaren zestig van de twintigste eeuw toen de bevolkingssamenstelling in Nederland ingrijpend en blijvend veranderde. Door internationale ontwikkelingen – globalisering, de vervlechting van economieën in de hedendaagse wereld, in combinatie met de ongelijke verdeling van economisch welzijn en de kansen – heeft een grote hoeveelheid migranten met verschillende etnische en culturele achtergronden zich gevestigd in Nederland.³ Er werden namelijk werknemers uit het Middellandse Zeegebied (Zuid-Europa, Marokko en Turkije) geworven om het tekort aan arbeidskrachten op te lossen met het idee dat dit verblijf van tijdelijke aard zou zijn, waardoor de toegang tot de publieke en politieke sfeer in eerste instantie werd ontzegd. In de daaropvolgende jaren werd het duidelijk dat velen van deze zogenoemde ‘gastarbeiders’ bleven.⁴ Door de groeiende arbeidsmigratie ontstonden zodoende grote groepen burgers in de Nederlandse samenleving, die wel onder de wetten van het land vielen, maar verstoken waren van grondwettelijke bescherming en lange tijd niet mee konden beslissen met betrekking tot de wetten van de natiestaat. Het kiesrecht was namelijk sinds 1887 gekoppeld aan het nationaliteitsbeginsel. Uiteindelijk konden ingezetene burgers met een niet-Nederlandse nationaliteit in 1986 voor het eerst hun stem uitbrengen op lokaal niveau.⁵

² “Inwoners zonder stemrecht”, *Trouw* (13-05-1978).

³ Jan Rath, ‘Political Participation of Ethnic Minorities in the Netherlands’, *International Migration Review* 17 (1983) 3, 465, doi: 10.1177/01979183830170030; Meindert Fennema en Jean Tillie, ‘Political Participation and Political Trust in Amsterdam: Civic Communities and Ethnic Networks,’ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25 (1999) 4, 707.

⁴ De terminologie met betrekking tot dit onderwerp wordt in toenemende mate bekritiseerd, aangezien termen als ‘gastarbeiders’, ‘nieuwkomers’, ‘vreemdelingen’ of ‘buitenlanders’ negatieve of stigmatiserende connotaties bevatten. Het moet worden benadrukt dat ik mij hier terdege van bewust ben. Binnen dit onderzoek wordt voornamelijk de term ‘migranten’ aangehouden om te verwijzen naar deze groep niet-staatsburgers, omdat dit de term is die indertijd door de groep zelf werd gebruikt.

⁵ Fleur de Beaufort, Peter van den Berg, Ron de Jong, Henk van der Kolk en Patrick van Schie, *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam University Press, Amsterdam, 2018) 14; Hilde Reiding, Alexander van Kessel, Ron de Jong en Fons Meijer, *Nieuwe kiezers, nieuwe kansen: honderd jaar algemeen kiesrecht*. Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, geraadpleegd van: <https://www.ru.nl/cpg/publicaties/overige-publicaties-0/nieuwe-kiezers-nieuwe-kansen-honderd-jaar-algemeen/> op 9 december 2021.

Terwijl de migratiestromen steeds meer toenamen, waren publieke en politieke discussies ontstaan over de rechten van migranten en de toelating van deze groepen tot het politieke domein. De buitenlandse arbeidskrachten in Nederland hadden zich daarom in die periode in ruim 300 verschillende migrantenorganisaties verenigd.⁶ De meest vooraanstaande migrantenorganisaties waren onder andere het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, de Turkse Arbeidersvereniging en de Utrechtse Migranterraad. Zij probeerden hun opvattingen over het (lokale) beleid op verschillende manieren te uiten en wendden hun organisaties richting de overheid om beter beleid af te dwingen met betrekking tot politieke integratie, burgerschap, arbeidsomstandigheden, werkgelegenheid, een legale status, maar organiseerden ook acties tegen racisme, fascisme en internationale kwesties op het gebied van vrede.⁷ Zij poogden daarnaast invloed uit te oefenen op het minderhedenbeleid, maar ook op de stem van hen als potentiële nieuwe kiezers in de samenleving – dat wil zeggen: het migrantenkiesrecht.⁸

Dit onderzoek beschrijft het proces voor en na de daadwerkelijke toekenning van het kiesrecht aan migranten in 1986. In de literatuur zijn de ontwikkelingen rondom het migrantenkiesrecht namelijk onderbelicht. Als het kiesrecht wel wordt genoemd, stonden de parlementaire discussies en de manier waarop politici het kiesrecht benaderden grotendeels centraal.⁹ Enerzijds werd gesteld dat het kiesrecht indertijd is uitgebreid dankzij de democratische gezindheid van politici die het idee hadden dat de democratie niet kon functioneren als inwoners van de besluitvorming werden uitgesloten.¹⁰ Anderzijds werd de toekenning van het kiesrecht voornamelijk beschreven als een maatregel die werd ondernomen door politici om migranten beter te laten integreren. De ontwikkeling van het parlementaire debat omtrent migrantenkiesrecht in Nederland is uitgebreid besproken in het onderzoek van de Belgische socioloog Dirk Jacobs *Nieuwkomers in de politiek* tussen 1970 en 1997. Jacobs

⁶ Ineke van der Valk, *Van migratie naar burgerschap. Twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek 1996) 17; Archief HTIB, inv. nr. 294. “Stukken betreffende de Gelijke Rechten Conferentie Rotterdam. 1986, Documentatie”, IISG, Amsterdam; Jan Rath, ‘Turkse en Marokkaanse eilanden in het Hollandse politieke vaarwater’, *Sociologische Gids* 28, (1981) 3, 202-204.

⁷ Archief HTIB, inv. nr. 405-423. “Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma’s 1973-1991”, IISG, Amsterdam; Archief KMAN, inv. nr. 117-120. “Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken.”, IISG, Amsterdam; Archief Sjef Theunis, inv. “Stukken betreffende de Utrechtse migranterraad”, IISG, Amsterdam.

⁸ Ibidem.

⁹ Dirk Jacobs, *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)* (Gent: Academia Press 1998) 225; Matthijs Hisschemöller, ‘Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980). Bestuurs- en beleidstheorieën achter de discussie rond een non-issue’, *Beleid en Maatschappij* 15 (1988) 1; Jan Rath, ‘Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen’, *Beleid en Maatschappij* 11 (1994) 4, 91-101.

¹⁰ Rath, ‘Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen’, 91.

zet uiteen hoe verschillende politieke partijen sinds het begin van de jaren zeventig het voorstel om kiesrecht te verlenen aan niet-staatsburgers benaderden en hoe de opvattingen kunnen worden gecategoriseerd in vier statische en door hem geconstrueerde discoursen. Vanuit de centrumlinkse hoek werd de kwestie op de politieke agenda gezet, terwijl de christendemocratische en rechts-liberale partijen stelden dat burgers in eerste instantie moesten assimileren voordat zij stemrecht konden krijgen. Jacobs concludeerde dat het kiesrecht uiteindelijk is toegekend als strategisch instrument om een consensus te realiseren en de polarisatie van het migratiedebat te voorkomen. In het parlementaire debat werd het burgerschapsbegrip als collectieve identiteit met loyaliteit en solidariteit aan de nationale gemeenschap centraal gesteld. Het achterliggende idee was dat het vreemdelingenkiesrecht de integratie zou bevorderen aangezien de politieke betrokkenheid werd vergroot. Ook was het een middel om migranten het gevoel te geven dat ze eindelijk serieus werden genomen.¹¹

In de wetenschappelijke literatuur is veel aandacht uitgegaan naar de parlementaire geschiedschrijving. Het kan echter worden betwist of de discussie aangaande de rechten voor vreemdelingen en de kiesrechtuitbreiding in een politiek vacuüm zijn ontstaan of tevens is gevoed door de migrantenbewegingen. In de huidige literatuur is vooralsnog weinig onderzoek gedaan naar de invloed die migrantenorganisaties hebben gehad op de politieke kwesties in de samenleving die voor hen belangrijk waren en op welke manier zij dat hebben gedaan. Ook wordt hun opvatting over het kiesrecht niet benoemd. Het onderzoeksveld omtrent migrantenorganisaties is daaropvolgend beperkt en vaak worden de bewegingen miskend, ondergewaardeerd en gemarginaliseerd binnen de literatuur, terwijl de organisaties van migranten relatief veel van zich hebben laten horen.¹² De invloed van de migrantenorganisaties op de politiek was in het verleden soms ook relatief groot.¹³ Er werd bijvoorbeeld gesteld de migrantenraden en organisaties het ‘geweten van de samenleving zijn’, die in zijn wetgeving en toepassing de buitenlandse arbeiders in zijn minderwaardige positie versterkt en bevestigt. De ‘migranten- en adviesraden [waren] een noodoplossing zolang de wet geen politieke kanalen toeliet om de vreemdeling aan het *decision-making* proces van de Centrumnatie deel te [laten] nemen. Het [was] een zuinige toegift bij het ontbreken van politieke rechten van de

¹¹ Jacobs, *Nieuwkomers in de politiek*, 225.

¹² Van der Valk, *Van migratie tot burgerschap*, 21; Maria de Jesus Mora, Rodolfo Rodriguez, Alejandro Zermeno en Paul Almeida, ‘Immigrant Rights and Social Movements’, *Sociology Compass* 12 (2018) 8, 1-20, doi: 10.1111/soc4.12599; Hein J. de Graaf, *Plaatselijke organisaties van Turken en Marokkanen: een beschrijving en analyse van de functies van Turkse en Marokkaanse organisaties in Rotterdam en de Turkse organisaties in zes Brabantse steden* ('s-Gravenhage: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek 1985) 73-74.

¹³ Archief HTIB, inv. nr. 708. Kiesrecht. 1979-1987: “Wil je stemrecht positief gebruiken, dan moet je je conformeren (1986)”, IISG, Amsterdam; Mark Miller, *Foreign Workers in Western Europe: an Emerging Political Force* (New York: Praeger 1981) xvi-xvii.

arbeidsmigrant.’¹⁴ Om die redenen staan in dit onderzoek de opvattingen, politieke acties en strategieën van migrantenorganisaties centraal. Het kan het geval zijn dat deze migrantenbewegingen wellicht niet de belangrijkste rol hebben gespeeld, maar het volledig bagatelliseren gaat voorbij aan de vraag op welke manier bepaalde politieke kwesties indertijd werden gevoed. In veel onderzoeken is vastgesteld dat geen kiesrechtstrijd heeft plaatsgevonden vooraf aan de kiesrechtuitbreiding in 1986, maar dat die kiesrechtuitbreiding is voortgekomen uit de pogingen van het parlement om migranten bij het besluitvormingsproces te betrekken. Het waren dus vooral de Nederlandse politici die zich sterk maakten voor politieke invloed van vreemdelingen.¹⁵ Volgens Matthijs Hisschemöller waren de buitenlandse organisaties wel voorstanders van het kiesrecht: de eisen en wensen van het kiesrecht werden namelijk in 1968 al naar voren gebracht door initiatiefnemers van de Utrechtse Migrantenvoorraad en in het algemeen lieten andere buitenlandse organisaties sinds 1982 van zich horen.¹⁶

Dit onderzoek toont aan dat verschillende migrantenorganisaties invloed hebben uitgeoefend op de politieke agenda omtrent het kiesrecht. Om die reden worden de migrantenorganisaties nader onderzocht om een vollediger beeld te krijgen van de context waarin de parlementaire discussie werd gevoerd. De hoofdvraag die in dit onderzoek centraal staat is: op welke manier hebben migrantenorganisaties de invoering van het migrantenkiesrecht geprobeerd te beïnvloeden in de periode 1974-1994 in Nederland? In eerste instantie wordt de vraag behandeld wat de opvatting van drie verschillende migrantenorganisaties was in de jaren zeventig en tachtig over de uitbreiding van het kiesrecht voor ingezetenen niet-staatsburgers en op welke manier zij daaromtrent gepoogd hebben politieke invloed uit te oefenen. Deze strategieën van de organisaties worden in het kader van de categorieën onconventionele en conventionele methodes uiteengezet. Dit onderzoek is geen vergelijkende studie tussen de bewegingen, maar geeft antwoord op de vraag of op basis van de studie van drie organisaties een conclusie kan worden getrokken over de manier waarop migrantenorganisaties getracht hebben invloed uit te oefenen in deze periode.

De afbakening in tijd zijn de jaren 1974 tot en met 1994, welke wordt bepaald door het feit dat de migrantenorganisaties rond deze tijd werden opgericht en in deze periode het actiefst

¹⁴ Josephus Maria Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland, een niet-participerende bevolking. Een sociaal-ethische verkenning naar met name de moslimmigranten van onze samenleving* (Katholieke Universiteit te Nijmegen 1979) 432.

¹⁵ Jacobs, *Nieuwkomers in de politiek*, 146-151; Rath, ‘Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen’, 91.

¹⁶ Hisschemöller, ‘Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980)’, 38.

zijn geweest.¹⁷ Het jaartal 1994 is gekozen als afsluiting van deze periode. Het lokale vreemdelingenkiesrecht was in 1986 dan wel grondwettelijk verankerd, maar de kwestie over het (nationale) kiesrecht en politieke inspraak is nog geruime tijd onder de aandacht gebleven binnen de migrantenorganisaties. In 1994 vonden de derde gemeenteraadsverkiezingen waaraan migranten konden participeren en waarvoor campagne werd gevoerd. In de jaren negentig namen de macht en kracht van veel organisaties af – mede door de toegenomen sterke greep van de regering op deze organisaties.¹⁸ In dit onderzoek is gekozen voor een thematische benadering, waardoor de tijdsperiodes elkaar niet altijd chronologisch opvolgen. Het is interessant om de ontwikkelingen in Nederland te onderzoeken, aangezien dit land een enorm lange (post)koloniale geschiedenis heeft. Daarnaast zijn de verhoudingen tussen migranten vaak onderwerp van debat geweest op zowel maatschappelijk als politiek vlak. Dit is in de hedendaagse maatschappij nog steeds het geval.¹⁹

Om de acties van migrantenbewegingen voor het kiesrecht te verklaren, wordt gebruik gemaakt van de theorie van sociale bewegingen. Alhoewel er onenigheid is binnen het wetenschappelijke debat, wordt in menig onderzoek verondersteld dat sociale bewegingen belangrijke factoren zijn achter politieke en sociale verandering.²⁰ Sociale bewegingen kunnen worden omschreven als complexe netwerken tussen verschillende activisten en belanghebbenden die bewust buitenparlementaire actie voeren gericht op de totstandkoming van gemeenschappelijke waarden en normen wat onderdeel uitmaakt van de grotere strijd om

¹⁷ In 1972 werd de Utrechtse Migrantenvoorraad opgericht, in 1974 werd de Turkse Arbeidersvereniging opgericht en in 1975 werd het KMAN opgericht. 1974 is gekozen als beginpunt, aangezien vanaf dit moment de eerste acties werden geregistreerd binnen de archieven.

¹⁸ Walter Nicholls en Justus Uitermark, *Cities and Social Movements: Immigrant Rights Activism in the US, France, and the Netherlands, 1970-2015* (Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell 2017) 88, 154-155.

¹⁹ Jean Tillie, 'Social Capital of Organisations and their Members: Explaining the Political Integration of Immigrants in Amsterdam', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (2004) 3, 529-541, doi: 10.1080/13691830410001682070.

²⁰ Frank R. Baumgartner en Christine Mahoney, 'Social Movements, the Rise of New Issues, and the Public Agenda', in: David S. Meyer, Valerie Jenness, en Helen Ingram (eds.), *Routing the Opposition: Social Movements, Public Policy, and Democracy*, 65-86. (Minneapolis: University of Minnesota Press 2005); Sarah A. Soule en Susan Olzak, 'When Do Movements Matter? The Politics of Contingency and the Equal Rights Amendment', *American Sociological Review* 69 (2004) 4, 473-497; Jon Agnone, 'Amplifying Public Opinion: The Policy Impact of the U.S. Environmental Movement', *Social Forces* 85 (2007) 4, 1593-1620; Hank Johnston, *What Is a Social Movement? What Is Sociology* (Cambridge, UK: Polity Press 2014) 139; William A. Gamson, *The Strategy of Social Protest, The Dorsey Series in Sociology* (Homewood, Ill: Dorsey Press 1975); Frances Fox Piven, *Challenging Authority: How Ordinary People Change America* (Rowman & Littlefield Publishers 2006); In de literatuur is ook aangetoond dat sociale bewegingen verandering hebben bewerkstelligd op lokaal niveau, zie: Justin Steil en Ion Bogdan Vasi, 'The New Immigration Contestation: Social Movements and Local Immigration Policy Making in the United States, 2000-2011', *American Journal of Sociology* 119 (2014) 4, 1105; Monica Varsanyi (ed.), *Taking Local Control: Immigration Policy Activism in U.S. Cities and States* (Palo Alto, Calif.: Stanford University Press 2010).

de blauwdruk in de samenleving.²¹ Vanaf de jaren zestig zijn in toenemende mate deze nieuwe vormen van politieke activiteit en participatie van burgers ontstaan om verandering teweeg te brengen.²² De staat van sociale bewegingen kan het best worden beoordeeld door te kijken naar hun strategieën.²³

In veel wetenschappelijke literatuur over sociale bewegingen worden de strategieën opgedeeld in conventionele en onconventionele methoden van actie om alle mogelijke vormen van politieke participatie te omvatten.²⁴ Onconventionele strategieën omvatten alle acties waarbij gebruik wordt gemaakt van niet-geïstitutionaliseerde middelen en worden opgedeeld in de demonstratieve, confrontatieve of gewelddadige vormen. Demonstratieve strategieën omvatten onder andere petitie's, protestdemonstraties, overtuigingen of symbolische acties. Confrontatieve strategieën omvatten boycots, hongerstakingen, verstoringen van institutionele procedures, maar ook illegale demonstraties of symbolisch geweld. Gewelddadige strategieën omvatten onder andere gewelddadige demonstraties, vernieling, beschadigingen.²⁵ Deze tactieken beïnvloeden de staat van buiten. Daarnaast bestaan de conventionele strategieën uit politieke acties (lobbyen, brieven schrijven aan politici, overlegprocedures, adviesraden, stemadvies, openbare tribunalen), mediagerichte acties (folders, persconferenties, openbare tribunalen) en direct-democratische manifestaties.²⁶ Deze acties beïnvloeden de staat van binnen. De strategie die een beweging kiest is afhankelijk van de politieke situatie, de effectiviteit, de eigen sociale positie en de ideologische redenen. Vaak wordt verondersteld dat

²¹ Van der Valk, *Van Migratie naar Burgerschap*, 19-20; Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak en Marco G. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis* (Minneapolis: University of Minnesota Press 1995) xviii-xix; Jan Willem Duyvendak, Hein-Anton van der Heijden, Ruud Koopmans en Luuk Wijmans, *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam: Uitgeverij Sua 1992) 14-16.

²² Donatella della Porta en Mario Diani, *Social Movements: An Introduction* (John Wiley & Sons, Incorporated 2006) 166; Ronald Inglehart en Gabriela Catterberg, 'Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline', *International Journal of Comparative Sociology* 43 (2002) 3-5, 6-8, doi: 10.1177/002071520204300305.

²³ Charles Tilly, 'From Interactions to Outcomes in Social Movements', in: Marco Giugni, Doug McAdam en Charles Tilly (eds.), *How Social Movements Matter* (Minneapolis: University of Minnesota Press 1999) 253-270.

²⁴ Kriesi, *New Social Movements in Western Europe*, 267-268; Verta Taylor en Nella van Dyke, "'Get up, Stand up": Tactical Repertoires of Social Movements', in: David Snow, Sarah A. Soule, en Hanspeter Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (Hoboken 2008) 263; Samuel H. Barnes en Max Kaase, *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies* (Sage, Beverly Hills 1979); Nella Van Dyke, Sarah A. Soule, en John D. McCarthy, *The Role of Organization and Constituency in the Use of Confrontational Tactics by Social Movements*. Paper gepresenteerd tijdens de jaarlijkse vergadering van "the American Sociological Association", Anaheim, California, 2001; Duyvendak, *Tussen verbeelding en macht*, 254-255; Riva Kastoryano en Miriam Schader, 'A Comparative View of Ethnicity and Political Engagement', *Annual Review of Sociology* 40 (2014) 1, 242.

²⁵ Kriesi, *New Social Movements in Western Europe*, 267-268; Ruud Koopmans en Jan Willem Duyvendak, 'Protest in een pacificatiedemocratie. De Nederlandse nieuwe sociale bewegingen in internationaal vergelijkend perspectief', *Mens en Maatschappij* 66 (1991) 3, 239, 241.

²⁶ Ibidem.

sociale bewegingen gebruik maken van een vaste set aan methodes, waarbij onconventionele protesten de meest typische en fundamentele actievormen zijn. Daarnaast is het dikwijls benadrukt dat onconventionele acties een invloedrijke strategie is om de beleidsagenda te bepalen.²⁷

Dit onderzoek behelst een casestudy over het politieke activisme van migranten. Het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN), de Nederlands-Turkse Arbeiders Vereniging Amsterdam of *Hollanda Türkiyeli İşçiler Birliği* (HTIB) en de Utrechtse Migrantenraad in Nederland worden nader bekeken. Deze bewegingen waren grote en actieve sociale organisaties die in dezelfde periode zijn ontstaan en vormden een belangrijk moment in de politisering van migranten. De radicale linkse immigrantenbeweging KMAN werd op 13 september 1975 opgericht door Abdou Menebhi als belangenorganisatie van de Marokkaanse gastarbeiders in Nederland. Als grootste organisatie participeerde zij onder andere in demonstraties voor immigrantenrechten met betrekking tot woonsituaties en onderwijsactiviteiten, zoals de hongerstakingen in 1975, 1977 en 1980. De communistisch-georiënteerde HTIB was ontstaan in 1974 – opgericht door politicoloog Osman Candar – en de organisatie werd verbreid in verschillende steden zoals Rotterdam, Delft en Amsterdam. Het werd een belangrijke progressieve massaorganisatie voor de linkse Turkse burgers. Het KMAN en de HTIB waren vooral actief in de stad Amsterdam.²⁸ Ineke van der Valk heeft in haar monografie *Van migratie naar burgerschap* de geschiedenis van het KMAN als sociale beweging uiteengezet. In dit onderzoek wordt voor de verdediging van de rechten van migranten het belang van een eigen, onafhankelijke organisatievorming, verduidelijkt.²⁹ De Utrechtse Migrantenraad is opgericht op 8 maart 1972 door een initiatiefvoorstel van de heer Sjef Theunis en was actief tot 1977. De Migrantenraad – bestaande uit Joegoslaven, Italianen, Grieken, Spanjaarden, Marokkanen en Turkse migranten – werd geleid door progressief georiënteerde Nederlanders samen met vooruitstrevende migranten om de belangen van de migranten in Utrecht te behartigen. Het was een door arbeidsmigranten gekozen vergadering die los van een Nederlandse instantie adviezen gaf over het beleid rondom de buitenlandse arbeider. Deze raad bracht het onderwerp van kiesrecht al in de jaren 70 naar voren.³⁰ Dick Hollander schreef een monografie over de ontwikkeling van deze raad in *De Verenigde Naties*

²⁷ Manussos Marangudakis, 'New Social Movements: Between Civil Society and Communitarianism', *Sociological Spectrum* 22 (2011) 2, 42, 46; Donatella Della Porta, *Social Movements*, 168, 181, 246.

²⁸ Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 87.

²⁹ Van der Valk, *Van migratie naar burgerschap*, 9-11; Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 79.

³⁰ Hisschemöller, 'Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980)', 38; Sjef Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn: Het Wereldvenster 1979).

van *Utrecht. De geschiedenis van de Utrechtse Migrantenraad*.³¹ Deze drie migrantenorganisaties – KMAN, HTIB en de Utrechtse Migrantenraad – zijn gekozen als onderwerp van dit onderzoek om zo een uitgebreid overzicht van de toenmalige verhoudingen te schetsen. Het zijn qua aard en omvang enigszins overeenkomstige bewegingen, die in dezelfde periode zijn opgericht. Aangezien zij in dezelfde tijd actief zijn geweest, opereerden ze in hetzelfde sociale en politieke klimaat in Nederland.

Door middel van archiefonderzoek is aan de hand van secundair en primair bronnenmateriaal zoals beleidsdocumenten, correspondentie, pamfletten, evaluatierapporten, voorlichtingen, persberichten, brieven, nota's en kranten van de migrantenorganisaties gepoogd een beeld te vormen van de buitenparlementaire acties en strategieën voor de politieke rechten van migranten – en in het bijzonder het kiesrecht voor de ingezetenen niet-Nederlanders. De focus lag op de analyse van de documenten met betrekking tot de standpunten, activiteiten en oproepen voor protesten of deelname aan manifestaties van de organisaties in de periode 1974-1994 om inzichtelijk te maken welke politieke ideeën en doelen de organisaties voor ogen hadden. Binnen deze documenten werd nagegaan hoe de migrantenorganisaties voor gelijke rechten een strijd voerden en in hoeverre het kiesrecht door hen werd geambieerd. Daarnaast werd onderzocht welke beïnvloedingsstrategieën – onconventionele of conventionele strategieën – zij hanteerden. De manier waarop de verschillende migrantenorganisaties invloed probeerden uit te oefenen op de politieke ontwikkelingen in Nederland geanalyseerd. Voor dit bronnenmateriaal zijn drie grote archieven van het KMAN, HTIB en de Utrechtse Migrantenraad geraadpleegd in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Deze collecties van deze drie organisaties bevatten allen enorm veel historisch materiaal. Zij tonen aan dat de migrantenorganisaties zeer actief zijn geweest in de desbetreffende periode. Bestudering van deze grote hoeveelheid aan mappen en documenten ging gepaard met grote zorgvuldigheid.

Dit onderzoek is gestructureerd door de acties en strategieën van de bewegingen te plaatsen onder de categorieën van de onconventionele en conventionele strategieën. In het eerste hoofdstuk worden de onconventionele strategieën van de drie migrantenorganisaties besproken. Hieronder vallen de protestdemonstraties en petitities. In het tweede hoofdstuk worden de conventionele strategieën besproken. Dit zijn de politieke acties (dialogo, brieven en lobbyacties) en de mediagerichte acties (persconferenties en persberichten). De analyse van de rol van migrantenorganisaties biedt een compleet beeld van de ontwikkelingen over het

³¹ Dick Hollander, *De Verenigde Naties van Utrecht. De geschiedenis van de Utrechtse Migrantenraad* (Utrecht: Uitgeverij 4Heuvels 2020).

kiesrecht. Aan de hand van het in kaart brengen van migranten als weerbare politieke actoren werpt dit onderzoek een nieuw licht op het onderzoeksgebied over de strijd voor gelijke politieke rechten van migranten.

Hoofdstuk 1. Onconventionele strategieën: protesten voor gelijke rechten

1.1 Protestdemonstraties en petitie

‘Petitie aan parlement aan parlement en regering: Wij, buitenlandse werknemers in Nederland, komen op 16-10-1974 op het Binnenhof bijeen, en eisen van het Parlement en de Regering dat nu eindelijk werkelijk eens rekening wordt gehouden met de belangen van de buitenlandse werknemers. Wij vinden dat de voorstellen van de Regering ‘wegwerparbeiders’ van ons maken en de solidariteit tussen de Nederlandse en buitenlandse arbeiders tegenwerken. Kort samengevat: – Wij eisen intrekking van de ‘rot op en kom nooit meer terug-premie’; – Wij eisen vrijheid van keuze van arbeidsplaats gelijk aan Nederlanders; – Wij eisen een generaal pardon voor de uitgebuite illegalen; – Wij eisen actief en passief kiesrecht gelijk aan Nederlanders; – Wij eisen medebeslissingsrecht in het beleid van stichtingen voor buitenlandse werknemers; – Wij eisen stakingsrecht gelijk aan Nederlanders.’³² In oktober 1974 verscheen deze petitie namens alle buitenlandse werknemers – onder andere namens de leden van de Utrechtse Migrantenraad en HTIB – als onderdeel van de protestdemonstratie die op dezelfde dag plaatsvond. Deze actie laat zien dat het bewustzijn over het onrecht al vroeg in de jaren zeventig groeide en dat de wens om inspraak te hebben door de buitenlandse arbeiders werd uitgesproken.

In dit hoofdstuk wordt beargumenteerd dat de organisaties in de jaren zeventig en tachtig gebruik maakten van onconventionele strategieën zoals het indienen van petitie, protestdemonstraties en manifestaties om politieke invloed uit te oefenen op het beleid – ook met betrekking tot het kiesrecht. De migranten hebben indertijd namelijk relatief veel gebruik gemaakt van protestacties door het stringente migrantenbeleid.³³ Het verblijf van de gastarbeiders werd kritisch beoordeeld door de Nederlandse overheid. Zij vond dat Nederland geen ‘immigratieland’ was en benadrukte daarom de tijdelijkheid van het verblijf van deze migranten uit angst voor overbevolking, maar ook door de veranderende behoefte van de economie na de oliecrisis in 1973. De remigratie werd daarom in het eerste decennium sterk aangemoedigd.³⁴ Dit scherpe immigratiebeleid gaf aanzet tot protesten die werden gevolgd door duizenden buitenlandse arbeiders.³⁵ De demonstraties waren voornamelijk gericht op de eis van gelijke rechten – zoals verblijfsvergunningen, regularisatiemaatregelen, woonrechten,

³² Archief Sjeff Theunis, inv. “Migrantenraad: Petitie aan Parlement en Regering,” IISG, Amsterdam.

³³ Van der Valk, *Van Migratie tot Burgerschap*, 19, 36; Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 71.

³⁴ Will Tinnemans, *Een gouden armband: een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders 1994) 168-169.

³⁵ Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact 2018) 131, 148; Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 73-74.

arbeidsomstandigheden, erkenning van zelforganisaties – omdat zij vonden dat er nauwelijks rekening met hen werd gehouden en een gemarginaliseerde positie hadden door de op aanpassing gerichte politiek en het ‘discriminerende, kortzichtige overheidsbeleid’.³⁶ Aangezien migranten geen toegang hadden tot institutionele macht, werd verwacht dat de bewegingen veelvuldig gebruik maakten van gewelddadige of confrontatieve strategieën. Migranten weerhielden zich echter grotendeels van gewelddadige strategieën, aangezien in de wet stond dat de vergunning tot verblijf kon worden ontzegd als de vreemdeling inbreuk maakte op de openbare rust, openbare orde, of nationale veiligheid.³⁷ Ze hadden daarnaast minder mogelijkheden om voor hun lotsverbetering te vechten, omdat ‘de buitenlander vanwege zijn kwetsbare positie niet snel geneigd [was] om voor zijn rechten op te komen.’³⁸ Het komt naar voren dat de confrontatieve manifestaties en demonstraties wel bij uitstek het middel waren om aandacht te vragen voor de positie van deze nieuwe groep Nederlanders.³⁹

1.1.1. *Protestdemonstraties voor gelijke rechten*

In de jaren zeventig vonden de meest hevige protestdemonstraties van de Utrechtse Migrantenraad, HTIB en KMAN plaats. Bij deze groepen nam de strijdbaarheid toe, waardoor bijvoorbeeld de migrantenbeweging Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) met een fel van leer trekkende voorzitter Abdou Menehbi, zich meermaals opwierp als een democratische, progressieve en autonome massaorganisatie voor alle Marokkaanse arbeiders, die de *strijd* van de onderdrukte groepen wilde ondersteunen op politiek, economisch, sociaal en cultureel niveau.⁴⁰ Ze ‘streden voor een zelfstandige, rechtvaardige positie voor Marokkaanse migranten’.⁴¹ Het KMAN participeerde in confrontatieve demonstraties zoals de publieke hongerstakingen in 1975, 1977 en 1980, waardoor ze steun genereerden en de migrantenkwesties op de politieke agenda werden geduwd.⁴² Tijdens deze acties gingen in verschillende kerken in Amsterdam, Utrecht en Den Haag 182 Marokkaanse gastarbeiders onder leiding van het KMAN in hongerstaking, aangezien zij geen verblijfsvergunning kregen van de Nederlandse overheid door een onrechtvaardige regularisatiemaatregel. Verschillende politieke partijen, vakbonden, kerken en belangenorganisaties stelden zich solidair op met deze

³⁶ Van der Valk, *Van migratie tot burgerschap*, 41.

³⁷ Sjeff Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht*, 100-101.

³⁸ Archief Sjeff Theunis, inv. “Meer inspraak voor buitenlander”, IISG, Amsterdam.

³⁹ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Brochure Van gastarbeider naar Nederlands burger, de geschiedenis van het KMAN,” IISG, Amsterdam.

⁴⁰ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland,” IISG, Amsterdam.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Van der Valk, *Van migratie tot burgerschap*, 43; Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 72.

stellige strijd van de hongerstakers en gelijktijdig vonden een groot aantal petitie, handtekeningenacties, nationale protesten en andere solidariteitsacties in het kader van de hongerstakingen in Nederlandse steden plaats.⁴³ Deze onconventionele acties van de Marokkaanse migrantenorganisatie hebben geleid tot zichtbaarheid in het publieke debat, waren een belangrijke voorwaarde voor het proces van hun integratie en markeerden het begin van het radicale politieke activisme.⁴⁴

In een overzicht van de activiteiten van het KMAN en de HTIB kwam ook naar voren dat een grote verscheidenheid aan andere demonstraties en protesten van deze organisaties plaatsvond. Door Nicholls en Uitermark werden de acties van het KMAN en HTIB in de jaren zeventig ontwrichtend genoemd.⁴⁵ Er ontwikkelde zich bijvoorbeeld een hoge mate van strijdbaarheid onder het KMAN tegen de nieuwe Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers (WABW) – een wet die arbeidsmigratie moest terugdringen – waarbij er soms tijdens een demonstratie 15.000 man aanwezig was.⁴⁶ Er werd gedemonstreerd tegen de pasjeswet, tegen de visumplicht en de kinderbijslag, voor het onderwijs in eigen taal, het ontslagbeleid en de lage werkgelegenheid.⁴⁷ Het KMAN organiseerde acties in samenwerking met de Turkse Arbeidersvereniging in Nederland (de HTIB), die als voornaamste doel had om de Turken in Nederland te helpen met hun rechten zoals een werk- en verblijfsvergunning en om actie te voeren voor de situatie in Turkije. Deze vereniging profileerde zich als de belangenbehartiger van alle Turkse arbeiders in Nederland.⁴⁸ Ook zij verwickelde zich in veel campagnes gedurende de jaren zeventig en tachtig. In oktober 1975 werd door de HTIB en het KMAN samen een demonstratie tegen regularisatiemaatregelen georganiseerd.⁴⁹ In het voorjaar van 1977 organiseerden het KMAN en de HTIB daaropvolgend samen een informatieweek over buitenlandse arbeiders, maar voerden ook samen protestdemonstraties over pensions en de WABW.⁵⁰ In december 1979 demonstreerden het KMAN en HTIB samen tegen de WABW en eisten daarbij gelijke rechten voor Nederlandse en buitenlandse werknemers.⁵¹

⁴³ Van der Valk, *Van migratie tot burgerschap*, 65.

⁴⁴ Ibidem, 43, 76-77; Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 73, 80.

⁴⁵ Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 3, 87-88.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Archief KMAN, inv. nr. 117-120. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: "Toespraak," IISG, Amsterdam.

⁴⁸ Andrew D.J. Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution, Genders and Sexualities in History. Perceptions and Participation in Northwest Europe* (Roskilde University: Palgrave Macmillan 2017) 123.

⁴⁹ Archief HTIB, inv. nr. 407. "Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma's. 1973-1991.", IISG, Amsterdam.

⁵⁰ Archief HTIB, inv. nr. 408. "Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma's. 1973-1991.", IISG, Amsterdam.

⁵¹ "Gastarbeiders (1200) demonstreren", *Nieuwsblad van het Noorden*, (10-12-1979).

In maart 1975 organiseerde de HTIB een grote demonstratie met 4000 migranten tegen de plannen van de regering met betrekking tot regularisatie. In deze demonstratie werd ook het feit dat migranten geen *stemrecht* en geen politieke vrijheid hadden genoemd, en tevens dat ze niet het recht hadden om hier openlijk tegen te protesteren. Ze stelden: ‘Om hier verandering in te brengen is veel nodig, vooral de *rally* op 26 april was een groot succes. Het belangrijkste van deze demonstratie was dat de arbeiders lieten zien dat ze verenigd waren.’ Vanuit de verwachting dat opnieuw discriminerende wetgevingen zouden worden opgesteld, stelden de HTIB daarom: ‘we zullen opnieuw een vuist moeten maken’.⁵² Deze demonstratie toont aan dat onconventionele strategieën werden ingezet als een roep om gelijke rechten, emancipatie en inspraak.

Op 26 januari 1983 werd een protestverklaring uitgegeven – ondertekend door het KMAN en de HTIB – waarin een harde toon tegen het regeringsbeleid werd aangeslagen, aangezien de migrantenverenigingen het idee hadden dat ‘minderheden het hardst [werden] aangepakt’. Ook constateerden zij dat niks werd ondernomen om de structurele problemen – zoals de rechtspositie – aan te pakken: ‘de gemeente is systematisch bezig met alle voorzieningen van nationale minderheden af te breken [...]: zij erkent op geen enkele wijze het bestaansrecht van democratische zelforganisaties.’ De houding tegenover het beleid werd opnieuw duidelijk gemaakt door de woorden: ‘[De gemeente] is bezig onze gemeenschappen te desorganiseren, te frustreren, ons protest in de kiem te smoren en onze controle op haar beleid onmogelijk te maken.’ Ze eisten onder andere in deze protestverklaring daadwerkelijke inspraak (‘geen schijninspraak’), onmiddellijke stopzetting van dwangmatige integratie en gelijke rechten voor nationale minderheden.⁵³ Het KMAN en de HTIB poogden dus een strijd voor gelijke rechten te voeren en een bijdrage te leveren aan de wetten van het land door middel van protestacties, demonstraties en manifestaties ondanks het feit dat in veel protestverklaringen naar voren kwam dat niet werd geluisterd naar de wensen en eisen van de organisaties.

De Utrechtse Migranterraad maakte in de eerste jaren van zijn bestaan eveneens gebruik van protesten om zijn eisen kenbaar te maken. Qua strategie en middelen had deze raad een redelijk mobiliserend vermogen, maar stelde zich in vergelijking met het KMAN en de HTIB voorzichtiger op. Deelname aan demonstraties en protesten tegen het (gemeente)beleid vond

⁵² Zie afbeelding 2: Protestbijeenkomst en protestoproep, geraadpleegd op 7 april 2022 van: Archief HTIB, inv. nr. 407. Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma’s 1973-1991. “Protestbijeenkomst en protestoproep HTIB (oktober 1975),” IISG, Amsterdam.

⁵³ Archief HTIB, inv. nr. 414. Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma’s 1973-1991: “Protestverklaring 26 januari 1983,” IISG, Amsterdam.

incidenteel plaats. De Migrantenraad was, anders dan de andere organisaties, als adviserend orgaan opgericht en formeel erkend door de gemeente. Toch liet de Utrechtse Migrantenraad zich ook horen via demonstraties en petitie. Al in oktober 1974 werd bijvoorbeeld de eerdergenoemde petitie met eisen aan de regering voor gelijke rechten – waaronder het kiesrecht – ingediend. In het kader van deze petitie werd op datzelfde moment een protestdemonstratie georganiseerd op het Binnenhof in Den Haag, waarbij symbolisch geweld werd gebruikt. Dit komt naar voren in de aansporing ‘Neem spandoeken en fakkels mee!!!’ op de protestoproep. Deze protestdemonstratie was ondertekend door verschillende migrantenorganisaties, waaronder door de Migrantenraad en de HTIB.⁵⁴ In datzelfde jaar werd door de Migrantenraad een ‘Unieke demonstratie in Utrecht’ georganiseerd, waarbij buitenlandse werknemers massaal invloed hadden geëist. Na een demonstratie op 28 mei 1974 werd het gunstige verloop geprezen aangezien ze ‘een vuist hadden kunnen maken naar de kanalen en een opening naar de toekomst was gelegd.’⁵⁵ Er werd gedemonstreerd tegen het sluiten van de pensions – de woonhuizen van migranten – door de gemeente Utrecht. Hier kwamen 1500 tot 2000 demonstranten opdagen.⁵⁶ Het hoogtepunt was de grote manifestatie op 8 mei 1976 tegen de door minister Boersma ingediende Wet Buitenlandse Werknemers, waarbij ongeveer tienduizend migranten protesteerden tegen ongelijkheid, aangezien zij ‘door deze wet [...] nog meer als tweederangsburgers aangesteld’ werden. De activeringsgraad en mobilisatiecapaciteit van de Migrantenraad om politieke invloed uit te oefenen wordt door deze protesten aangetoond.⁵⁷

⁵⁴ Zie afbeelding 1. Oproep tot demonstratie (oktober 1974), geraadpleegd op 7 april 2022 van: Archief HTIB, inv. nr. 294. “Stukken betreffende de Gelijke Rechten Conferentie Rotterdam. 1986, Documentatie”, IISG, Amsterdam.

⁵⁵ Archief Sjef Theunis, inv. “Notulen van de migrantenraadvergadering (28 mei 1974) in de Raadszaal van het Stadhuis”, IISG, Amsterdam.

⁵⁶ Archief Sjef Theunis, inv. “Mei 1974: Protestdemonstratie”, IISG, Amsterdam.

⁵⁷ Ibidem.

Afbeelding 1. Oproep tot demonstratie (oktober 1974)

OPROEP

aan Nederlandse en buitenlandse arbeiders deel te nemen aan de demonstratie tijdens behandeling "Regeringsnota Buitenlandse Werknemers" in de Tweede Kamer.

De ondemokratische regeringsvoorstellen spelen de Nederlanders en buitenlanders tegen elkaar uit. De buitenlanders worden nog verder in hun rechten beperkt en er wordt geen rekening gehouden met de reuk... tijdens de inspanningsprocedures.

DEMONSTREER

VOOR: **TEGEN:**

- GELIJKE RECHTEN
- SOLIDARITEIT NEDERLANDSE EN BUITENLANDSE ARBEIDERS
- VRIJE WERKKEUZE EN VERBLIJFSDUUR
- ZELFBESTUUR
- TERUGGAVE A.O.W.
- VRIJHEIDSBEPERKING
- VERDEEL EN HEERS
- DISKRIMINATIE
- BEHEERSINSTITUTEN
- / 5000.-- ROT-OP EN KOM NOOIT MEER TERUGPREMIE VOOR NIEUW-LINGEN.

KOM naar: DE TWEEDE KAMER
BINNENHOF DEN HAAG
WOENSDAG 16 OKTOBER 17.00 uur.

Neem spandoeken en fakkels mee!!!

Voor inlichtingen over treinen en bussen, neem contact op met:

ONDERSTEUND DOOR:

- S.B.W.
- B.A.K.
- Migrantenraad
- Pro-Gastarbeiders.
- N.C.B.

M I T I N G E
Ç A Ç R I

Yabancı ve Hollanda'lı bütün işçiler, Hollanda hükümetinin meclise teklif ettiği "Yabancı İşçiler Notası" na karşı mitinge katılmağa çağırılırlar.

Demokratik olmayan hükümet teklifi, yabancı ve Hollanda'lı işçileri birbirine düşürme durumundadır. Yabancılar haklarını kullanmakta daha da kısıtlanmakta ve onların daha önce bu notaya karşı söylediklerini dikkate alınmamaktadır.

NE İÇİN "EVET" VE NE İÇİN "HAYIR"

- Eğitim hakları
- Hollanda'lı ve yabancı işçilerin dayanışması
- İş seçme ve yaşama serbestisi
- Kendi kendini yönetme
- Hürriyetin kısıtlanması
- B51 ve hükümet (Parçala ve yığı)
- Yabancıları hor görme
- Yönetilme
- (Yeni gelenlere) 5000 gulden verip geri gelmemek üzere göndermeye

İ Ç İ N K A R Ş I

M I T I N G E S E N D E K A T I L

Y E R : M E C L I S B İ N A S I " B İ N N E N H O F " D E N H A A G

Z A M A N : Ç A R Ş A M B A 16 EKİM 1974 saat 17.00

B E R A B E R İ N İ Z D E B A Y R A K , İ S T E K L E R İ N İ Z Y A Z I L I K A R T O N L A R , A K Ş A M İ Ç İ N M E Ş A L E V E F E N E R L E R Ç E T İ R İ N .

DESTEKLEYEN KURULUŞLAR:

- Stichtingler - BÜTÜN YABANCI İŞÇİ KURUMLARI
- N.C.B. - HOLLANDA YABANCI LAR MERKEZİ
- B.A.K. - YABANCI İŞÇİLER BİRLİĞİ - Amsterdam
- Migrantenraad- YABANCI LAR MECLİSİ - Utrecht
- Pro-Gastarbeiders- YABANCI İŞÇİLER İÇİN - Rooterdap

HOLLANDA TÜRKİYELİ İşçiler Birliği / HTİB

Bron: Archief HTIB (IISG), geraadpleegd op 7 april 2022.

Afbeelding 2. Protestbijeenkomst en protestoproep HTIB (oktober 1975)

Succesvolle protestbijeenkomst gastarbeiders

MART 1975
26 NISAN
14 MAYIS

De Nederlandse regering kondigt regelgevende maatregelen aan voor illegale vreemdelingen (gastarbeiders). Deze maatregelen vormen grotendeels een voorbereiding op een "uitzetting".

Büyük bir gösteride bütün milliyetlerden 4000 yabancı, hükümetin bir hafta içinde yabancılara karşı çıkacağını bildirdi. Bu gösteri, yabancı işçilerin derin bir ümitsizlik içinde olduğunu, hükümetin yabancılara karşı çıkacağını bildirdi.

In een grote demonstratie protesteerden 4000 buitenlanders van alle nationaliteiten heftig tegen de plannen van de regering, georganiseerd door 18 buitenlandse organisaties en met deelname van verschillende demonstratiegroepen.

De regering moet, onder druk van buitenlandse arbeidersorganisaties, zijn plannen wijzigen.

EN ÖNEMLİ DEĞİŞİKLİKLER SUNILARDIR:

- 1 Kasım 1973'den önce değilde, 1 Kasım 1974'den önce Hollanda'ya gelmiş olmak gerekiyor.
- işveren beyannamesine artık lüzum yok. Vergi ve prim ödemeleri de artık kontrol edilmiyor.
- işsiz turist işçiler geçici oturma ve 6 aylık bir süre boyunca işsizlik parası alabiliyorlar.

KANUNIKILINABİLMEK İÇİN ŞİMDİ ŞU ŞARTLAR GEREKLİDİR:

- 1 Kasım 1974'den önce Hollanda'ya gelmiş olmak.
- geçerli bir pasaporta sahip olmak veya bunu almak.
- veremli olmamak.
- Hollanda'ya gelmiş 18 ve 55 yaşları arasında bulunmuş olmak (meslek sahipleri için 45yaş.)
- temiz bir sicil hâiz olmak.
- iş sahibi bulunmak veya 6 ay içinde iş bulmak.

BÜTÜN BUNLARI ELETTİRE KAZANCI HUSUSLAR FAKAT GENEL AP DEĞİL.

Hükümet birçok turist işçiyi memleketten çıkaracağını halen açıkça söylemektedir. Bu işçiler:

- 1 Kasım 1974'den sonra gelmiş olanlar
- yaşlı, hasta ve sakat olan turist işçiler ve
- geçerli pasaportu olmayanlardır.

Fakat bu arada, altı aydan fazla işsiz bulunan ve kanunî yollarla buraya gelmiş yabancılar da gayrkanunî olmaktadır. Hükümet bu müddeti 6 aydan 12 aya kadar uzatmayı beyan etmiştir. Bu demektir ki hükümet işsiz yabancıları da bu müddet dolduktan sonra memleketten çıkaracaktır. Arzımda olan işsizlerin gittikçe daha çok yabancı ve hollandalı işçiyi zamanı dokunacaktır.

DIKKATLİ OLUN.

Bu fedailerin hangi dereceye kadar sıkı olarak uygulanacağı henüz belli değildir. Sayet oturum ve çalışma müessesesi alıp alamayacağınızı katıyetle bilmiyorsanız önce arkadaşlarınızla konuşun veya yabancı işçiler için yapılan konmuş saatlerinden birine gidiniz. Maslaşa kapılmayınız, çünkü oturum sorabilmek için 1 kaama kadar zamanınız var. Kanunun şartları katı olarak belli olmadığı müddetce yabancılar polisi bu kanunu kendi çıkarına göre uygulayabilir.

DE STRID GAAT DOOR

Normal işçi olabilme şartlarının değiştirilmesi sağlandı, fakat daha yapılacak birçok şey var:

- işsiz yabancı işçiler gayrkanunî olabilirler.
- yabancı işçiler Hollanda'da kötü şartlar altında çalışmaktadırlar.

Buitenlanders hebben geen stemrecht en geen politieke vrijheid

Onaratusda iş bulamayan yabancı işçiler ve yabancılarından memleketten çıkarılmaları. İş bulmuş bile olsa ezilir.

Ze hebben niet het recht om openlijk tegen hen te protesteren

Bütün bunları değiştirebilmek için çok şey ihtiyac vardır. 26 nisan'daki miting belirli bir başarıydı. Bu gösterinin en önemli yanı işçilerin bir birlik halinde olduklarını göstermiş olmalarıydı. Normal işçiler turist arkadaşlarını bu gün zamanlarında terk etmediler. Oturuma ihtiyacı olmayan İtalyan işçileride gösteriye katıldılar. Hollandalı, Surinameli ve Antillerden işçiler ile işsizler Komitesi bir birlik halinde gıştüküler. Sayet hükümet bir müddet sonra geride kalan turist işçileri ve işsiz kanunî işçileri memleketten çıkarmak isterse, yeniden hep birlikte bir yuruk yapmak mecburiyetinde kalacağız.

MELUMAT İÇİN: Zeeburgedyk 23 perşembe saat 20.00 - 21.30
De Wittenstraat 27 pazartesi " 19.00 - 20.00
Govert Flinckstr. 64 pazartesi " 19.00 - 20.00

HTİB

Lynbaansgracht 99 çarşamba " 19.30 - 20.30

Bron: Archief HTIB (IISG), geraadpleegd op 7 april 2022.

1.1.2. *Protestdemonstraties voor inspraak en kiesrecht*

Inzake bepaalde rechten voor migranten werden dus voornamelijk onconventionele activiteiten georganiseerd, maar er werden minder onconventionele acties gevoerd met betrekking tot het verkrijgen van kiesrecht – behalve onder de leus ‘gelijke rechten’. Het feit dat kiesrecht niet altijd even expliciet werd genoemd kwam enerzijds doordat in de eerste jaren – toen de protestdemonstraties toch vaker werden gebruikt als strategie – andere rechten belangrijker werden geacht door de migranten. De nadruk lag voornamelijk op werk- en verblijfsvergunningen. Anderzijds was inspraak en participatie voor hen in de eerste jaren in eerste instantie niet gelinkt aan kiesrecht, maar juist aan meer dan dat: de erkenning en inspraak van de democratische organisaties van migranten. Dit kwam naar voren kwam in de affiches waarbij werd opgeroepen om deel te nemen aan de protestdemonstraties aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig. Op de affiches voor de protestdemonstratie stond: ‘Zo zijn er in Nederland honderden wetten die buitenlanders achterstellen bij Nederlanders’ en daarnaast: ‘WIJ EISEN: – WEG MET ALLE DISCRIMINERENDE WETTEN EN MAATREGELEN – GELIJKE RECHTEN VOOR BUITENLANDERS EN NEDERLANDERS!’⁵⁸ De roep om inspraak was dus sterk aanwezig, aangezien de erkenning van de eigen democratische migrantenorganisaties een wens was die keer op keer werd genoemd in de protestacties. Ze wilden immers hun eigen stem representeren.

De roep om inspraak weerklonk opnieuw in een protestuitnodiging. Op 5 februari 1982 stuurde het KMAN een uitnodiging aan alle organisaties van migranten en organisaties van Nederlanders in Amsterdam om een manifestatie bij te wonen tegen het ‘discriminerende overheidsbeleid om de alarmerende situatie van buitenlandse arbeiders in Nederland onder de aandacht te brengen (tegen uitzettingen, de 1 november wet, discriminatie op werk en administratieve instellingen, sociale diensten).’ De manifestatie was volgens hen ‘erg urgent, omdat de *dwang* om te assimileren vanuit de overheid steeds dringender werd’ en ze ervoeren dat de overheid hen opdrong om ‘hun achtergronden, hun familie, hun land maar [te] vergeten, hun eigen progressieve cultuur [te] vergeten, en verder hun mond [te] houden’ en daarom dat ‘zelforganisaties als het KMAN *stelselmatig* worden gedwarsboomd.’⁵⁹ Ook kwam het naar voren in een aantal protestdemonstraties dat ‘de buitenlanders en hun organisaties moeten worden betrokken’, want ‘men kan niet praten over minderheden, als men zelfs hun bestaan

⁵⁸ Archief KMAN, inv. nr. 118: 1981-1996: “Aan de organisaties van Buitenlanders en organisaties van Nederlanders in Amsterdam,” IISG, Amsterdam.

⁵⁹ Archief KMAN, inv. nr. 118: 1981-1996: “Oproep manifestatie,” IISG, Amsterdam.

niet erkent.’⁶⁰ De beste manier om representatieve vertegenwoordiging te realiseren was de erkenning van migrantenorganisaties, want ‘alleen wij weten wat er onder ons leeft’.⁶¹ De zelforganisaties werden echter telkens buiten de deur gehouden, wat het vertrouwen in de Nederlandse overheid op de proef stelde.⁶²

Door de demonstratie op 17 november 1984 kwam het opnieuw naar voren dat de migrantenorganisaties door onconventionele acties invloed probeerden uit te oefenen met betrekking tot welk recht dan ook, maar keer op keer werden tegengezetten om überhaupt mee te praten. Er was een protestmanifestatie voor Marokkaanse en Turkse jongeren in het Rothaanhuis in Amsterdam, georganiseerd door het KMAN en de jongerenafdeling van het KMAN. Tijdens deze manifestatie werd namens de KMAN-jongeren de volgende toespraak gehouden: ‘Wij moeten onze weg zoeken en hard optreden tegen de maatregelen van de regering. Daarom doe ik een oproep aan alle buitenlandse jongeren om hun krachten te bundelen en om zich aan te sluiten bij de democratische organisaties van buitenlandse jongeren.’⁶³ In de toespraak werd genoemd: ‘Wij zijn van mening dat de tactiek van de regering erop is gericht om onze eenheid kapot te maken en wij zullen ons ertegen verzetten. De regering geeft onszelf de schuld van de problemen. [...] Wij worden toch als immigrant behandeld, omdat wij niet dezelfde rechten krijgen als Nederlanders. Het is niet de identiteit van buitenlanders die vernietigd moet worden, maar de ongelijke en onrechtvaardige verdeling van kansen, kennis, macht en inkomen. Onze *strijd* zal lang zijn omdat de regering niet bereid is om ons op korte termijn rechten te verschaffen. Zoals iedereen weet, worden rechten nooit cadeau gekregen.’⁶⁴ De opvattingen over de regering leidden ertoe dat de migranten een strijd moesten voeren om rechten te verkrijgen.

1.1.3. *De strijd zet zich voort*

Na de bewerkstelling van de nieuwe kieswet waarin migranten wel op lokaal niveau konden stemmen, werd het kiesrecht in toenemende mate explicieter onderwerp van de protesten. Er werd nog steeds onvrede uitgesproken over de manier waarop dit recht was bewerkstelligd. Op 14 september 1989 werd daarom een protestdemonstratie voorbereid door het KMAN over

⁶⁰ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Demonstratie tegen racisme en voor gelijke rechten, 7,” IISG, Amsterdam.

⁶¹ Archief KMAN, inv. nr. 508: Stukken betreffende de zelforganisaties van migranten en participatie in lokale en landelijke inspraak. 1981-1996: “KMAN: Beleid zonder inzicht leidt tot inspraak zonder uitzicht (13 november 1981),” IISG, Amsterdam.

⁶² Archief KMAN, inv. nr. 117-120. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: “Toespraak,” IISG, Amsterdam

⁶³ Archief KMAN, inv. nr. 173. “Verschillende stukken betreffende acties en manifestaties. 1984-1997”, IISG.

⁶⁴ *Ibidem*.

racisme, waarbij het onderwerp kiesrecht ook aan de orde kwam. Voorzitter Abdou Menebhi stelde: ‘Als [...] de regels van de democratie heilig zijn willen wij opmerken dat migranten tot dusver zijn gemarginaliseerd. We wonen hier, we werken hier, we betalen belasting, maar hebben geen stemrecht. Janmaat krijgt wel de gelegenheid om zijn fascistische propaganda te spuien. Dat kan niet.’⁶⁵ Dit vormde de aanleiding voor het uitoefenen van een protestdemonstratie aan het einde van de jaren tachtig.

1.2 Conclusie

In dit hoofdstuk komt naar voren dat in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw migrantenorganisaties gebruik maakten van onconventionele strategieën (onder andere protestdemonstraties en petitie) om politieke invloed uit te oefenen op het Nederlandse overheidsbeleid omdat het bewustzijn omtrent het recht op verblijf, emancipatie, directe representatie en gelijkheid groeide. In tegenstelling tot opvattingen uit de literatuur tonen deze bevindingen aan dat de migranten zeer actieve politieke subjecten waren die al sinds het begin van de jaren zeventig middels onconventionele strategieën hun eisen voor gelijke rechten – en ook voor het kiesrecht – op een stellige manier kenbaar hebben gemaakt. De bevindingen bevestigen dus het feit dat migrantenorganisaties zijn ondergewaardeerd binnen de literatuur. Bovendien hebben niet enkel politici (dankzij hun democratische gezindheid) zich hard gemaakt voor de participatie of integratie van deze nieuwe groep Nederlanders, aangezien het naar voren komt dat de migranten zelf de straat op zijn gegaan voor de verwezenlijking van gelijke rechten, maar ook voor de bewerkstelling van politieke invloed en inspraak. Het kiesrecht was ook onderdeel van hun eisenpakket, alhoewel vaker expliciet werd gestreden voor meer dan dat, namelijk: de volledige erkenning en inspraak van de migrantenorganisaties. Politieke participatie was voor hen in eerste instantie namelijk niet gelinkt aan het kiesrecht, maar aan de erkenning van de democratische organisaties van migranten.

Hoewel migranten zich via protestacties organiseerden om zichzelf kenbaar te maken, de immigrantenkwesties op de agenda te duwen en de hardheid van de eisen over te brengen, onthielden ze zich ook van hevigere strategieën. Alhoewel in de literatuur werd gesuggereerd dat onconventionele actiemethodes als een typisch en fundamenteel onderdeel van sociale bewegingen werd beschouwd om druk uit te oefenen op de overheid, stond indertijd in de wet geschreven dat een verstoring van de openbare rust of openbare veiligheid negatieve consequenties had met betrekking tot het verblijf van de migranten. Zij moesten dus

⁶⁵ Archief HTIB, inv. nr. 707. Kiesrecht. 1979-1987. “Janmaat mag geen podium krijgen”, (08-09-1989), *De Waarheid*, IISG, Amsterdam.

nauwlettend zijn op de manier waarop zij hun eisen aan de kaak stelden. Het recht om openlijk te protesteren werd dus op die manier (gedeeltelijk) ontnomen. Daarnaast werden de onconventionele strategieën meer gebruikt door het KMAN en de HTIB, wat naar voren komt uit het hoge aantal oproepen voor demonstraties. Door de Utrechtse Migrantenraad werd het minst gebruik gemaakt van onconventionele strategieën. Alhoewel de raad een aantal demonstraties heeft georganiseerd voor gelijke rechten, bestond de strategie voornamelijk uit conventionele acties. Vanaf het begin was deze organisatie aangesteld als adviserende raad jegens de overheid en had daarmee een meer formeler reputatie.

Desondanks blijft de daadwerkelijke invloed van de protesten van migrantenorganisaties – het KMAN, de HTIB en Utrechtse Migrantenraad – op het beleid van de regering moeilijk te meten. Ook is het lastig vast te stellen wat de uitspraken van migranten tijdens protesten hebben gedaan met de gedachtegang van politici. Wel is naar voren gebracht dat middels verschillende onconventionele strategieën is gestreden voor gelijke rechten en daarnaast door hen getracht is om het overheidsbeleid te beïnvloeden door de standpunten aan de overheid op een stellige manier kenbaar te maken. Ook gedurende onconventionele strategieën werd het kiesrecht ter sprake gebracht, maar vaker onder de leus: ‘gelijke rechten’. De vraag kan echter worden gesteld waarom middels onconventionele methodes in grote mate actie werd gevoerd voor verblijf, woonruimte, arbeidsomstandigheden en gelijke rechten, maar het kiesrecht vaak geen expliciete eis gedurende de protestdemonstraties was. Het toont aan dat voor bepaalde strategieën werd gekozen die pasten bij de aard van het politieke doel.

Hoofdstuk 2. Conventionele strategieën: van inspraak is nog steeds geen sprake

In de jaren zeventig, tachtig en negentig werden door het KMAN, de HTIB en de Utrechtse Migrantenraad veelvuldig gebruik gemaakt van conventionele manieren om kwesties ter sprake te brengen. Alhoewel de niet-geïstitutionaliseerde onconventionele strategieën vaak als typische actievormen van sociale bewegingen worden beschouwd, beargumenteerde Hisschemöller dat het soms effectiever was om kwesties op een zachte manier aan te pakken – in plaats van via de protestdemonstraties op straat – zodat de gemoederen in stand werden gehouden en twee partijen niet in heftigheid tegenover elkaar kwamen te staan. Politiek lobbyen werd dan effectiever ervaren dan de acties op straat.⁶⁶ Er was daarom een voorkeur zijn voor minder zichtbare strategieën zoals lobbyacties of mediagerichte activiteiten.⁶⁷ De migrantenbewegingen maakten gebruik van politieke en juridische strategieën, zoals lobbyen, brieven schrijven naar politici, deelname aan overlegorganen, stemadvies, maar ook van meer mediagerichte acties zoals een eigen krant (*‘de Marokkaanse arbeider’* en *‘de Gerçek’*), brochures, pamfletten en advertenties. Op die manier konden ze laten zien dat ze als gelijkwaardige partner in staat waren eigen alternatieven te ontwikkelen.⁶⁸

2.1 Politieke acties: dialoog, brieven en lobbyacties

2.1.1. Adviserend orgaan

De Utrechtse Migrantenraad werd opgericht in 1972, vanuit onvrede over de geringe participatiemogelijkheden van de migranten in Nederlandse beleidskanalen. Dit kwam met name door het ontbreken van ‘actief en passief kiesrecht’, wat volgens de oprichters van deze raad het emancipatieproces belemmerde. Het opzetten van een adviesorgaan door migranten kan worden gezien als een conventionele methode om invloed uit te oefenen op de politiek. Het was een initiatief om vorm te geven aan de sociaalpolitieke mondigheid (‘dus ondanks het ontbreken van actief en passief kiesrecht’) en om de emancipatie van de buitenlander te vergroten.⁶⁹ Rond de oprichting van de Utrechtse Migrantenraad werd het toekennen van

⁶⁶ Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution*, 138-139.

⁶⁷ Nina Eggert en Marco Giugni, ‘Migration and Social Movements’, in: Donatella della Porta en Mario Diani (eds.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, 160 (Oxford: Oxford University Press 2015); Donatella della Porta, Massimiliano Andretta, Herbert Reiter en Lorenzo Mosca, *Globalization from Below: Transnational Activists and Protest Networks* (University of Minnesota Press 2006) 25.

⁶⁸ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Brochure: Van gastarbeider naar Nederlands burger, de geschiedenis van het KMAN,” IISG.

⁶⁹ Archief Sjef Theunis, inv. “De Migrantenraad (een tussentijdse evaluatie), Perscentrum Rijksuniversiteit Utrecht, december 1974”, IISG, Amsterdam; Hollander, *De Verenigde Naties van Utrecht*, 53-54.

kiesrecht beschouwd als ‘een vrij ingrijpende grondwetswijziging’ die niet gerealiseerd kon worden, en waarbij het instellen van de Migrantenraad ‘de enige haalbare en meest realistische juridische variant’ was ‘om hen als sociaalpolitiek wezen serieus te nemen’.⁷⁰ De afwezigheid van kanalen waar de buitenlandse werknemers hun wensen naar voren konden brengen en de afwezigheid van actief en passief kiesrecht worden herhaaldelijk als redenen aangevoerd voor het oprichten van de Migrantenraad.⁷¹ Al aan het begin van de jaren zeventig trachtte de Utrechtse Migrantenraad zijn probleemdefinitie van de ‘non-participatie van arbeidsmigranten in de Nederlandse samenleving’ op de politieke agenda te krijgen.⁷² De raad was opgericht ‘als opbouwwerk van onderaf’ en had naar eigen zeggen drie methodes om invloed uit te oefenen: (1). het geven van adviezen aan de gemeenteraad om een bijdrage te leveren aan het beleid inzake alles wat het leven van de buitenlanders aanging; (2). het functioneren als gesprekspodium voor de verschillende nationaliteiten en het zelfstandig verstrekken van informatie en (3). een eigen geluid laten horen over alle zaken die de vreemdelingen aangingen. In het evaluatierapport kwam naar voren dat de Migrantenraad het een belangrijke taak vond om te streven naar kiesrecht (op zijn minst op gemeentelijk niveau) voor de buitenlandse werknemers.⁷³

Naast deze strategieën om invloed uit te oefenen werd in de jaren zeventig door de Migrantenraad ook een voorstel ingediend bij politici met betrekking tot het kiesrecht, wat naar voren komt uit het volgende rapport: ‘Eind 1976 stelde de Migrantenraad het verkrijgen van stemrecht als prioriteit van actie voor het komende jaar. Een discussienota hierover werd uitvoerig besproken. Dit vraagstuk werd bij de Tweede Kamer ingediend om de grondwet zodanig te wijzigen dat het verlenen van stemrecht aan buitenlanders voor de Gemeenteraden mogelijk kon worden gemaakt. [...] In de kamer bleek echter groot verzet hiertegen te zijn. Vandaar dat de Migrantenraad contact heeft gezocht met Kamerleden en andere instanties heeft aangemoedigd hetzelfde te doen. Met name door het PvdA Tweede Kamerlid Wim Albers, tevens lid van het Europees Parlement, is uitvoerig gepraat over de mogelijkheden en onmogelijkheden.’⁷⁴ De Migrantenraad vatte het streven naar stemrecht als een ‘bewustmaker’, aangezien de politieke partijen op die manier daadwerkelijk rekening kon houden met de

⁷⁰ Archief Sjef Theunis, inv. “De Migrantenraad (een tussentijdse evaluatie), Perscentrum Rijksuniversiteit Utrecht”, december 1974”, IISG, Amsterdam.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Hisschemöller, ‘Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980)’, 38.

⁷³ Archief Sjef Theunis, inv. nr. “Evaluatierapport 1975-1977: Doelstellingen”, IISG, Amsterdam.

⁷⁴ Archief Sjef Theunis, inv. nr. “Evaluatierapport 1975-1977: Behandelde onderwerpen/activiteiten”, IISG, Amsterdam.

migranten. Uiteindelijk moest de Migrantenraad vaststellen dat hun acties (gericht op het streven naar kiesrecht) door de kabinetscrisis moesten worden bijgesteld.⁷⁵

Ondanks deze pogingen constateerde de Utrechtse Migrantenraad dat hun middelen ontoereikend waren door tegenwerking van de gemeente en stichtingen, waardoor het voeren van *slagvaardig* beleid bijna onmogelijk was.⁷⁶ Er werd gesteld: ‘Deze raden blijven tweederangs instituties, die de majoriteit – na de nodige discussie – aan de minoriteit toestaat. Tot een krachtig instrument zal ze nooit uitgroeien, temeer daar voornoemde oorzaken versterkt worden door de nodige tegenwerking van de Nederlandse bestuurscolleges en ambtelijke geledingen’⁷⁷ Tegelijkertijd bleek dat het leveren van bijdragen aan de beleidsbepaling en de veranderende houding van het kabinet een belangrijke taak van de adviesraad was en dat ze op dat gebied goed had gefunctioneerd door middel van een krachtige stem in hoorzittingen en het bespelen van informele kanalen (ook op nationaal niveau).⁷⁸ Samenvattend constateerde de Migrantenraad: ‘de aanzetten tot een beleid van onderaf met emancipatoire aspecten met betrekking tot de minderheidsgroepering als de buitenlandse werknemers is zeker mogelijk.’⁷⁹

2.1.2. *Een platform voor dialoog en discussiebijeenkomsten*

Het KMAN probeerde meerdere malen invloed uit te oefenen op het migrantenkiesrecht door middel van het opzetten van een dialoog en het organiseren van conferentie- en discussiebijeenkomsten als conventionele strategie. Dit komt naar voren in een aantal voorbeelden. Een eerste voorbeeld van het willen aangaan van een dialoog is gelegen in het feit dat in een verklaring op 16 oktober 1981 door het KMAN expliciet werd gesproken over de stand van zaken met betrekking tot de kwestie van het kiesrecht in Nederland. De organisatie vond het ‘zeer opmerkelijk dat ze nog niet betrokken waren bij deze discussie’, terwijl er wel al mee werd ‘geëxperimenteerd’ bij deel-gemeenteraadsverkiezingen. Alhoewel het KMAN dit opmerkelijk vond, stelde ze tegelijkertijd: ‘Dit is niets nieuws: het beleid ten aanzien van buitenlandse arbeiders wordt in het algemeen vastgesteld buiten de betrokkenen om.’ De KMAN vond de gehele situatie met betrekking tot het kiesrecht verbazingwekkend, omdat de migranten wel werden geacht om te blijven en te integreren, maar dat dit niet betekende dat ze direct gelijke rechten kregen. Het kiesrecht fungeerde dus als een soort ‘zoetmakertje’. Het

⁷⁵ Archief Sjef Theunis, inv. nr. “Evaluatierapport 1975-1977: Behandelde onderwerpen/activiteiten”, IISG, Amsterdam.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht*, 109.

⁷⁸ Archief Sjef Theunis, inv. “De Migrantenraad (een tussentijdse evaluatie), Perscentrum Rijksuniversiteit Utrecht, december 1974,” IISG, Amsterdam.

⁷⁹ Ibidem.

verlenen van kiesrecht maakte – tot verwondering van de migranten – nog steeds onderdeel uit van het ‘gedwongen integratiebeleid’ van de overheid, dat gericht was op ‘eenzijdige aanpassing’. Daarnaast vond het KMAN het überhaupt een lastige kwestie, omdat het kiesrecht voor buitenlandse arbeiders deelname met zich meebracht aan het ‘gehele politieke spel’, waar ze zich niet altijd mee wilden identificeren.⁸⁰ Uiteindelijk constateerde het KMAN met betrekking tot het kiesrecht dat: ‘[...] uitgebreide informatie en [een] dialoog vooraf noodzakelijk is en [dat deze] niet buiten de organisaties van buitenlandse arbeiders om plaats [kan] vinden.’⁸¹

Daarnaast wilde het KMAN in deze verklaring een dialoog bewerkstelligen aangezien de leden zich afvroegen met welke doelstellingen de overheid het kiesrecht voor migranten in overweging nam. Wilde de overheid de migranten wel daadwerkelijk laten meebeslissen? Tot nu toe waren migrantenorganisaties telkens afgewezen en werden alternatieve inspraakinstellingen geschapen door de overheid.⁸² Het KMAN streefde naar een bedede dialoog, omdat zij constateerde dat het kiesrecht onderdeel is van een gelijkberechtiging op meer terreinen: ‘We kunnen niet over kiesrecht voor buitenlandse arbeiders praten, zonder de voorwaarden waaronder zij moeten leven in de maatschappij te bekijken. Het toekennen van kiesrecht, zonder dat [te]gelijkertijd de fundamentele rechtsongelijkheid wordt aangepakt, zonder dat tegelijkertijd garanties worden gegeven voor de erkenning en daadwerkelijke ondersteuning van democratische onafhankelijke organisaties van buitenlandse arbeiders, roept vraagtekens op over de achterliggende doelen waarmee dit kiesrecht wordt verleend.’⁸³ Daarnaast kwam in de verklaring de wantrouwende houding jegens de Nederlandse overheid naar voren, omdat het KMAN zich sterk afvroeg of de overheid bereid was om hun ‘anders-zijn’ te accepteren. Het KMAN was namelijk bang dat zij het kiesrecht enkel wilde uitbreiden als een ‘instrument voor integratie in een monoculturele samenleving.’ Om deze redenen achtten de migranten een dialoog en uitgebreide informatie vooraf noodzakelijk om invloed uit te oefenen op het beleid omtrent kiesrecht: ‘een brede discussie [...] tussen alle betrokkenen,

⁸⁰ Archief KMAN, inv. nr. 118: 1981-1996: “Verklaring: Enige punten ter overweging bij de discussie over kiesrecht voor buitenlandse arbeiders en hun gezinnen – Komitee van Marokkaanse arbeiders in Nederland (16 oktober 1981)”, IISG, Amsterdam; “Bezwaar van het KMAN tegen het kiesrecht zonder inspraak”, *De Waarheid* (23-10-1981); “Gedwongen integratie gevreesd: Marokkanen wijzen recht op kiezen af”, *De Volkskrant*, (22-10-1981).

⁸¹ Ibidem.

⁸² Archief KMAN, inv. nr. 118: “Verklaring: Enige punten ter overweging bij de discussie over kiesrecht voor buitenlandse arbeiders en hun gezinnen – Komitee van Marokkaanse arbeiders in Nederland (16 oktober 1981)”, IISG.

⁸³ Ibidem.

namelijk: de buitenlandse arbeiders en hun democratische organisaties en instellingen die representatief zijn voor de verschillende geledingen.⁸⁴

Een tweede voorbeeld van het uitoefenen van invloed vormen de gesprekken en bijeenkomsten met politici. Tussen 21 mei en 24 mei 1984 werd een actieweek georganiseerd onder het motto: 'Europa, daar horen ook 15 miljoen buitenlanders bij. Voor gelijke rechten.' Tijdens deze actieweek werden demonstraties, het verspreiden van affiches en het versturen van briefkaarten aan het Europese parlement gebruikt om duidelijk te maken dat rekening moest worden gehouden met de eisen van migranten en dat de gelijke rechtspositie niet in de vergetelheid mocht raken. In deze actieweek werd ook het kiesrecht als eis genoemd, want het 'kiesrecht is een minimale stap op weg naar gelijke politieke rechten.' Vertegenwoordigers van een aantal politieke partijen (PvdA, CPN, PSP, PPR) woonden dit congres bij. Zowel het CDA als de VVD waren uitgenodigd, maar beide partijen waren niet gekomen.⁸⁵

Ook door de HTIB werd in de loop van de jaren tachtig geprobeerd een dialoog op te zetten. Er werd een conferentie georganiseerd in De Balie in Amsterdam op 25 maart 1985 waarbij politieke partijen en migranten bijeen kwamen om te discussiëren over de verlening van kiesrecht. Migrantengroepen stonden zich aan de manier waarop de migranten door politieke partijen werden benaderd en vroegen zich af waarom de partijen alleen toenadering zocht bij individuele buitenlanders in plaats van de organisaties. Ze stelden aan hen voor: 'Ga daar maar eerst mee praten'. De voorzitter van de HTIB, Nihat Karaman, merkte op dat eerst de erkenning van de migrantenorganisaties door de partijen 'noodzakelijk [was] wil er een goed beleid tot stand kunnen komen.' Hij noemde dat het stemrecht 'een stapje vooruit [was] in de strijd voor gelijke rechten [en dat de eisen van migranten nu meer gehoor konden vinden]', maar constateerde dat de migranten niet direct en automatisch een volwaardige plaats in de Nederlandse samenleving hadden verworven. Het beleid van de gemeente Amsterdam noemde hij daarom 'afwachtend, paternalistisch en cosmetisch'.⁸⁶

Een poging tot gesprek en discussie werd soms niet of op onvoldoende wijze beantwoord. Het KMAN noemde bijvoorbeeld dat een gesprek (bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken) aan het einde van de jaren tachtig tot een slechte uitkomst had geleid met

⁸⁴ Archief KMAN, inv. nr. 118: "Verklaring: Enige punten ter overweging bij de discussie over kiesrecht voor buitenlandse arbeiders en hun gezinnen – Komitee van Marokkaanse arbeiders in Nederland (16 oktober 1981)", IISG.

⁸⁵ Archief KMAN, inv. nr. 171-173a. Verschillende stukken betreffende acties en manifestaties. 1984-1997: "Europa, daartoe horen ook 15 miljoen immigranten. Voor gelijke rechten," IISG, Amsterdam; Archief HTIB, inv. nr. 708: Kiesrecht. 1979-1987, "Migrantengroepen bereiden acties voor", (02-04-1984), *De Waarheid*, IISG, Amsterdam.

⁸⁶ Archief HTIB, inv. nr. 708. Kiesrecht. 1979-1987: "Een volwaardige plaats moet bevochten worden, *De Waarheid*, (25-03-1985)," IISG, Amsterdam.

betrekking tot het opstellen van een inspraakorgaan of het uitvoeren van medezeggenschap: ‘De verwachtingen voor dit gesprek waren hooggespannen [...], maar heeft de verwachtingen niet kunnen waarmaken.’ Het werd namelijk geëist dat het KMAN op zou gaan in een door de overheid ingesteld inspraakorgaan. Daarover was het KMAN erg pessimistisch: ‘Opnieuw zijn we in de slechte situatie beland van 1986, een situatie waarin de Marokkaanse gemeenschap niet in de gelegenheid is haar wensen, opinies en frustraties te uiten. Een situatie waarin Marokkanen hun stem niet kunnen laten horen. Een situatie waarbij de Marokkanen stom worden gemaakt. Onmondig in Nederland.’⁸⁷

2.1.3. *Samenwerkingsverbanden en inspraakmogelijkheden*

Als conventionele strategie probeerde het KMAN veelvuldig gebruik te maken van samenwerking met andere organisaties en de deelname aan inspraakorganen of overheidsinstellingen voor de bewerkstelling van gelijke rechten voor migranten – aangezien ze graag gezien wilde worden als gelijkwaardige gesprekspartner. Samenwerking en de onderlinge discussie met de overheid moest de basis moeten vormen voor het gezamenlijke verzet.⁸⁸ De Marokkaanse migranten merkten echter op dat de samenwerkingsverbanden in de praktijk op veel weerstand en problemen stuitten. De ontevredenheid in de samenwerking tussen instellingen en de migrantenorganisaties leek vooral te komen door een paternalistische en manipulatieve houding van de overheid: ‘Onder het mom van steun of samenwerken wordt met niet concrete methodes geprobeerd de activiteit te sturen en de leiding over te nemen’, terwijl de migranten vonden dat Nederlandse instellingen zich achter ‘hun strijd’ moesten scharen, waarbij Nederlandse instellingen ondersteunend en voorwaardenscheppend werk [moesten doen] en de positie van de migrantenorganisatie [moesten verbeteren].⁸⁹ Ook zeiden ze met betrekking tot de samspraak met overheidsinstellingen en organisaties in de strijd voor gelijke rechten voor buitenlandse arbeiders: ‘We hebben het al vaker gesteld: de houding van veel democratische krachten wordt gekenmerkt door passiviteit.’⁹⁰ Het KMAN vond dat de overheid zich telkens weer negatief opstelde tegenover migrantenorganisaties, terwijl bij het

⁸⁷ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Belang zelforganisaties,” IISG.

⁸⁸ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Discriminatie en massaontslagen, 2,” IISG.

⁸⁹ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, 6,” IISG, Amsterdam.

⁹⁰ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Discriminatie en massaontslagen, 2,” IISG, Amsterdam.

vergroten van participatie de eigen organisaties ‘ongetwijfeld de grootste rol speelden’.⁹¹ De representativiteit van de migrantenorganisaties werd ter discussie gesteld door de overheid, terwijl zij juist vonden dat ‘men vanuit de eigen machtspositie voortdurend beslissingen neemt over de hoofden van buitenlandse arbeiders. En voor zover [de organisatie] uiteindelijk toch ondersteund [werd], [gebeurde] dit uit motieven van controle en beheersing.’⁹² Daartegenover werd door de overheid af en toe aan de Marokkaanse gemeenschap de gelegenheid geboden om te reageren op het minderhedenbeleid, maar de migranten stelden dat op zo’n ‘avondje inspraak’ de invloed van zelforganisaties alsnog werd geminimaliseerd, en er van inspraak geen sprake was, terwijl ‘niemand anders met onze ogen [kon] huilen en met onze mond [kon] lachen.’⁹³ Er werden dus pogingen gedaan tot samenwerking, maar de rol als gesprekspartner kwam moeilijk tot stand. Het KMAN vond dat zij ‘onmondig in Nederland’ was en vatte het samen met de veelzeggende leus: ‘de stem wordt verstomd’.⁹⁴

De HTIB probeerde ook via samenwerkingsverbanden zoals bijvoorbeeld het IOT (Inspraakorgaan Turken) contacten te leggen met formele en informele organisaties.⁹⁵ Samenwerking werd als een belangrijke vorm van belangenbehartiging gezien. Toch meldde de HTIB ook dat de Nederlandse overheid hen nog nooit had betrokken bij het opstellen van beleid, terwijl de overheid wel veronderstelde waarde te hechten aan participatie, medezeggenschap en inspraak. De HTIB stelde dat de overheid de Verklaring voor de Rechten van de Mens op deze manier teniet deed, omdat alleen de eigen burgers politieke rechten kregen. Via deze publicatie werd gesteld: ‘zij [handelen] voor en zonder ons’. Naast de opheffing van discriminerende wetten en regels en vergunningstelsel, pleitte de HTIB in dit document voor politieke rechten en plichten op lokaal, provinciaal en landelijk niveau: ‘Op zijn minst moeten [migranten] op korte termijn op dat [landelijke] niveau passief stemrecht krijgen.’⁹⁶

⁹¹ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten. “Belang zelforganisaties,” IISG, Amsterdam; Archief KMAN, inv. nr. 118. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken: “1981-1996: Marokkaanse Stem verstomd door SMT,” IISG, Amsterdam.

⁹² Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, 5,” IISG, Amsterdam.

⁹³ Archief KMAN, inv. nr. 508. Stukken betreffende de zelforganisaties van migranten en participatie in lokale en landelijke inspraak. 1981-1996: “KMAN: Beleid zonder inzicht leidt tot inspraak zonder uitzicht (13 november 1981),” IISG, Amsterdam.

⁹⁴ Archief KMAN, inv. nr. 32. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Belang zelforganisaties,” IISG, Amsterdam.

⁹⁵ Archief HTIB, inv. nr. 215. Conceptversie van de evaluatie van HTIB, uitgevoerd door het Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken, in opdracht van NCO. 1988,” IISG, Amsterdam; Nicholls en Uitermark, *Cities and Social Movements*, 143.

⁹⁶ Archief HTIB, inv. nr. 486. Stukken betreffende de scriptie 'Zelforganisatie van Turken in Nederland: “Zelforganisaties 1977, 6,” IISG, Amsterdam.

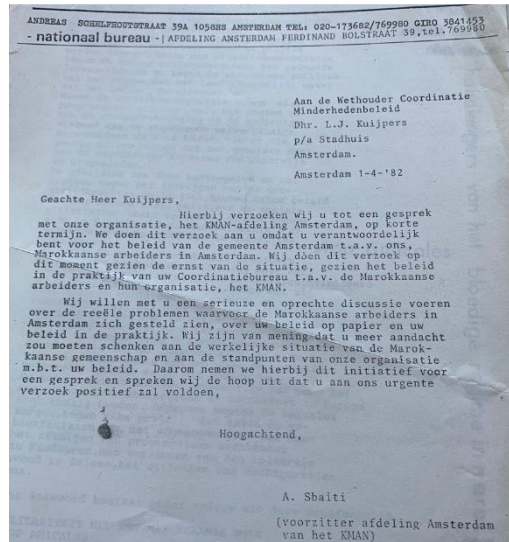
2.1.4. Brieven naar politici

De migrantenorganisaties maakten daarnaast gebruik van het sturen van brieven naar politici om politieke invloed uit te oefenen. Het KMAN stuurde dikwijls brieven naar politici om de onvrede over het (lokale) overheidsbeleid duidelijk te maken, te eisen voor samenwerking of om ‘een serieuze en oprechte discussie voeren over de reële problemen, over het beleid op papier en in de praktijk’ (zie afbeelding 3).⁹⁷

In deze brieven aan politici werd meer dan eens verwoord dat het beleid jegens minderheden niet werd gewaardeerd. De organisatie stuurde op 13 november 1981 een brief aan de gemeente Amsterdam: ‘Wij constateren dat het beleid van de gemeente niet goed kan zijn, omdat het zonder samenwerking, zonder overleg met democratische zelforganisaties tot stand komt. Het beleid wordt vastgesteld buiten de betrokkenen om.’⁹⁸ Op 22 mei 1984 stuurde de Marokkaanse gemeenschap een brief aan het College van Burgermeester en Wethouders van Amsterdam: ‘Wij hebben altijd opgeroepen om te strijden tegen het racisme, de anti-buitenlandswetten, de scheiding tussen Nederlanders en buitenlanders en vóór gelijke rechten. Wij keren ons tegen de politiek van de regering die tegen onze belangen is gericht en tegen de houding van degenen die zeggen de arbeidersklasse te vertegenwoordigen, maar die in werkelijkheid op verdeeldheid aansturen.’⁹⁹ Met betrekking tot de verkiezingscampagnes van de overheid stelde het KMAN: ‘Op het moment dat over onze ruggen demagogische uitspraken worden gedaan, om maar zoveel mogelijk stemmen te winnen, willen wij ons nog duidelijker dan vroeger uitspreken voor *samenwerking*.’¹⁰⁰

Ook op 17 december 1985 werd door het KMAN een brief naar het College gestuurd om verbijstering en verontwaardiging te uiten naar de adviesraden die door de gemeente waren

Afbeelding 3. Brief van KMAN aan wethouder (april 1982)

Bron: Archief KMAN (IISG), geraadpleegd op 17 maart 2022.

⁹⁷ Zie afbeelding 3: Brief van KMAN aan wethouder, geraadpleegd op 17 maart 2022 van: Archief KMAN, inv. nr. 118. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken: “1981-1996: Brief van voorzitter van het KMAN, A. Sbaiti, aan Wethouder heer Kuijpers, Coördinatie Minderhedenbeleid (1 april 1982),” IISG, Amsterdam.

⁹⁸ Archief KMAN, inv. nr. 508. Stukken betreffende de zelforganisaties van migranten en participatie in lokale en landelijke inspraak. 1981-1996: “Beleid zonder inzicht leidt tot inspraak zonder uitzicht (13 november 1981),” IISG, Amsterdam.

⁹⁹ Archief KMAN, inv. nr. 117. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998. “Brief vanuit de Marokkaanse gemeenschap aan het college van B&W Amsterdam,” IISG, Amsterdam.

¹⁰⁰ Ibidem.

samengesteld, terwijl de migranten al jaren streden voor de erkenning en voor het recht om zelf direct met politieke organen over hun positie en belangen te kunnen praten.¹⁰¹ Op 5 februari 1986 werd door het KMAN een symposium over de verkiezingscampagne georganiseerd. Door een brief te sturen aan de landelijke besturen van de politieke partijen werd getracht om de eisen van de Marokkaanse migranten kenbaar te maken en daarover een dialoog te starten. Op het symposium zette de Marokkaanse gemeenschap haar kritische rechtspositie uiteen dat volgens haar het gevolg was van de regeringspolitiek die erop gericht was om zoveel mogelijk buitenlanders weg te jagen of te dwingen tot aanpassing. Ze stelde: ‘ondanks krachtig protest worden zelforganisaties steeds verder afgebroken.’ De brief werd beëindigd met een oproep tot dialoog: ‘Wij roepen politieke partijen op om op basis van dit eisenpakket een dialoog met ons aan te gaan en dit eisenpakket niet alleen om te zetten in woorden maar ook in daden.’¹⁰² In juni 1987 werd namens vijf organisaties – waaronder het KMAN – ook een brief naar de Raad van Europa gestuurd waarin het nationale stemrecht werd geëist.¹⁰³

Ook de Utrechtse Migrantenraad stuurde brieven naar politici om invloed uit te oefenen op bepaald beleid. Het kwam naar voren dat de raad regelmatig adviezen (over nota’s) aanbood aan het Ministerie van Sociale Zaken, maar dat hier vaak niet op werd gereageerd. Het verraste hen daarom dat ze in mei 1975 toch werden uitgenodigd voor een gesprek met de Directeur-Generaal van de Internationale Arbeidsvoorziening. Tijdens dit gesprek konden de migranten praten over het regularisatiebeleid, de arbeidsvoorwaarden en de betekenis van de Migrantenraad.¹⁰⁴ Dat de Migrantenraad invloed probeerde uit te oefenen via brieven aan politici – en dat hier niet op werd gereageerd – kwam tevens naar voren in het evaluatierapport van de Migrantenraad. Er werd gesteld dat bij het contact leggen met de overheid (met name de gemeente) de raadsleden vaak moesten opboksen tegen een grote hoeveelheid onbegrijpelijke bureaucratische regels. De raad doelde met name op ‘de zeer trage reacties van de gemeente op de brieven’, wat vaak de woede van leden opwekten.¹⁰⁵ Omdat er niet adequaat werd gereageerd kreeg de Migrantenraad het gevoel dat hij wel geaccepteerd werd, maar niet ‘*au sérieux*’ werd genomen. De raad vroeg zich af in het evaluatierapport: ‘Speelt hier het feit mee dat de buitenlandse werknemers nog geen stemrecht hebben?’ waarbij verondersteld werd

¹⁰¹ Archief KMAN, inv. nr. 514. Stukken betreffende gemeenteraadsverkiezingen. 1980-1986: “Brief aan het College van Burgemeester en Wethouders (17-12-1985),” IISG, Amsterdam.

¹⁰² Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: “Stem Marokkaanse migrant, 1986,” IISG, Amsterdam.

¹⁰³ “Moussem: markt van cultuur en informatie”, *De Waarheid*, (15-06-1987).

¹⁰⁴ Archief Sjeff Theunis, inv. nr. ‘Evaluatierapport 1975-1977’, IISG, Amsterdam.

¹⁰⁵ Ibidem.

dat de mening van de migranten niet van belang was, aangezien zij toch geen stem uit konden brengen bij de verkiezingen en partijen daarom geen verlies zouden leiden.¹⁰⁶

2.1.5. De strijd zet zich voort

Ook na de toekenning van het kiesrecht werden conventionele acties uitgevoerd om invloed uit te oefenen op de kwestie omtrent het kiesrecht. Het KMAN zocht naar discussiemogelijkheden om invloed uit te oefenen op het kiesrecht. Op 2 maart 1990 werd bijvoorbeeld door het KMAN de conferentie *Kiezen voor Kiesrecht* georganiseerd, waarbij 200 tot 250 politici, beleidsmakers en geïnteresseerden aanwezig waren. Omdat de Marokkaanse gemeenschap oordeelde dat de ‘politieke emancipatie van migranten [...] tot nu toe weinig aandacht heeft gekregen van de kant van de centrale en lagere overheid’, werd deze discussie door de Marokkaanse migrantengemeenschap geopend. Het KMAN constateerde tijdens deze conferentie: ‘Er zou pas sprake zijn van echte steun aan

Afbeelding 4. *Kiezen voor Kiesrecht*-conferentie

Bron: Archief KMAN (IISG), geraadpleegd op 17 maart 2022.

dit emancipatieproces als de zelforganisaties daadwerkelijk gesteund werden [...] en daar ook een duidelijke strategie toe uitgestippeld werd.’ Ook zei de organisatie dat de deelname nu onder andere werd belemmerd door het ontbreken van stemrecht op provinciaal en landelijk niveau. Het KMAN riep daarom stellig op: ‘De politieke partijen hebben uit het oogpunt van de democratie de taak om deze belemmeringen op te heffen!’¹⁰⁷ Met betrekking tot de beperkte politieke participatie van migranten waren ze van mening dat deelname van marginale groepen aan samenleving *niet* enkel bereikt kon worden door het toekennen van formele rechten. Toch ijverde de organisatie om het kiesrecht uit te breiden naar de landelijke verkiezingen, want ‘wie woont en leeft in Nederland, moet ook een verantwoordelijkheid voor dit land kunnen nemen. Dat is een recht.’¹⁰⁸

¹⁰⁶ Archief Sjef Theunis, inv. nr. ‘Evaluatierapport 1975-1977’, IISG, Amsterdam.

¹⁰⁷ Zie afbeelding 4: Affiche *Kiezen voor Kiesrecht*, geraadpleegd op 17 maart 2022 van: Archief KMAN, inv. nr. 174. “Marokkaanse migranten en het stemrecht (1990),” IISG, Amsterdam.

¹⁰⁸ Archief KMAN, Conferentie *Kiezen voor Kiesrecht*: de participatie van Marokkaanse migranten aan het Nederlandse bestel: RAI Amsterdam 2 Maart 1990 - Bro 1724/8 fol / Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (Amsterdam), IISG, Amsterdam.

Ook via brieven werd gepoogd invloed uit te oefenen. In december 1989 werd door het KMAN een brief gestuurd aan de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken en de vaste Kamercommissie van Culturele Minderheden dat toekenning van het lokale kiesrecht als een mijlpaal in de politieke emancipatie van deze bevolkingsgroep werd gezien. Echter, ondanks deze mijlpaal was de *werkelijke samenwerking* in die tijd volgens hen niet gerealiseerd.¹⁰⁹ Deze houding komt ook naar voren in meerdere brieven uit de jaren negentig. In een open brief aan de lijsttrekker van de D66-fractie in het Europe Parlement betoogde het KMAN in juni 1994 dat ze een positieverbetering van migranten wilde realiseren. Naast racismebestrijding, gezinsvorming en migratie-ontwikkeling maakte het KMAN zich ook hard voor de zwakke rechtspositie van migranten, die hen belemmerde in de integratie, emancipatie en participatie. Er moest alsnog *samenwerking* tussen overheden, zelforganisaties en andere actoren worden bewerkstelligd. In de brief pleitte het KMAN voor de beschouwing van zelforganisaties als volwaardige samenwerkingspartners, aangezien de organisatie op dat moment het ‘democratisch gat’ opvulde en tevens de problemen van migranten werkelijk kende. Met betrekking tot het kiesrecht stelde het KMAN: ‘Migranten in Europa zouden dezelfde politieke en civiele rechten moeten krijgen als de autochtone bevolking, zoals bijvoorbeeld het stemrecht.’¹¹⁰ De toon van de brief was vrij hard. De voorzitter Abdou Menebhi van het KMAN noemde stellig in de brief: ‘De genoemde thema’s zullen ongetwijfeld op de politieke agenda verschijnen. Dan wordt u gedwongen te werken aan de oplossingen.’¹¹¹

Deze onvrede kwam ook naar voren in een andere open brief in juni 1994 aan de fractievoorzitters van de VVD, PvdA en D66. Het KMAN probeerde een signaal af te geven voor het te vormen regeerakkoord aangaande verschillende thema’s. In eerste instantie benoemde het KMAN het belang dat de migranten niet als doelgroep moesten worden gezien, maar als actieve burgers die een bijdrage konden leveren aan de samenleving. De eigen migrantenorganisaties moesten een grote rol spelen in de participatie, aangezien het van belang was dat ze verantwoordelijkheid hadden bij het beleidsproces. Met betrekking tot het stemrecht stelde het KMAN dat de rechtspositie nog steeds onder druk stond: ‘In de zojuist landelijke verkiezingen hebben vele Marokkanen hun politieke voorkeur niet kenbaar kunnen maken, enkel vanwege het feit dat men niet als Nederlands staatsburger geregistreerd staat, ook al

¹⁰⁹ Archief KMAN, inv. nr. 118. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1981-1996: “Aan de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken en de vaste Kamercommissie Culturele Minderheden,” IISG, Amsterdam.

¹¹⁰ Archief KMAN, inv. nr. 33. Info over KMAN: doelstelling, standpunt en activiteiten: “Brief aan de lijsttrekker van de D66-fractie in het Europe Parlement, Dhr. Bertens,” IISG, Amsterdam.

¹¹¹ Ibidem.

woont men reeds één of meerdere decennia in Nederland'.¹¹² In mei 1994 stuurde het KMAN ook een advies naar de toenmalige politici Bolkestein, Kok en Van Mierlo om een bijdrage te leveren aan het te vormen regeerakkoord en pleitte met betrekking tot het kiesrecht voor betere naturalisatiemogelijkheden. Op die manier konden de migranten als Nederlandse staatsburger een bijdrage leveren aan de Nederlandse samenleving, aangezien zij dan hun stem konden uitbrengen bij de landelijke verkiezingen.¹¹³

2.2 Mediagerichte acties

De mediagerichte strategieën, waarbij de nadruk ligt op informatieverstrekking aan het publiek (zoals pamfletten, brochures, kranten, en affiches) is tevens een strategie om invloed uit te oefenen op beleid of om de publieke opinie te beïnvloeden. Om de beperking van de toegang tot overheidsorganen te overwinnen, scherpten sommige sociale organisaties hun communicatieve vaardigheden aan door veel aandacht te besteden aan communicatiecampagnes, persconferenties en zorgvuldig geschreven dossiers of ontwikkelden bewegingen hun eigen dagbladen en uitgeverijen.¹¹⁴ Dat was ook het geval bij het KMAN, HTIB en de Utrechtse Migrantentraad. Het tweeledige standpunt over het kiesrecht kwam naar voren in verscheidene mediaberichten.

2.2.1. Van persberichten tot persconferenties: 'zodat de stem van de migranten gehoord wordt'

De HTIB maakte gebruik van mediagerichte acties om vaak de onvrede over het overheidsbeleid te uiten, maar ook om de houding ten opzichte van het kiesrecht te tonen. Op die manier werd het duidelijk dat de organisatie het beleid anders had willen zien. De voorzitter van de HTIB, Nihat Karaman, sprak zich in 1985 uit in een persbericht over de mogelijkheden tot inspraak van migranten. De houding ten opzichte van het kiesrecht was negatief, want 'het verlenen van *stemrecht* [gaf] de migranten nog geen volwaardige plaats in de Nederlandse samenleving. Het [kon] er hooguit toe leiden dat de eisen van de migranten in hun *strijd voor gelijke rechten* meer gehoor vonden,' stelde Karaman. Hij was negatief over de voorlichtingscampagne van de Nederlandse overheid en het verlenen van kiesrecht. In het krantenartikel stelde Karaman over de overheid: "[Ze denken vast]: zijn wij Nederlanders niet

¹¹² Archief KMAN, inv. nr. 117. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: "Open brief aan de fractievoorzitters van de VVD, PVDA & D66 met de KWAN-bijdrage aan discussiepunten binnen het te vormen regeerakkoord (1 juni 1994)," IISG, Amsterdam.

¹¹³ Archief KMAN, inv. nr. 179: Seminars en Conferenties: "Conferentie 'Van Doelgroep naar Partnerschap. 1994,'" IISG, Amsterdam.

¹¹⁴ Della Porta, *Social Movements*, 181.

fantastisch, dat wij de migranten plaatselijk stemrecht hebben gegeven? Samen wonen samen stemmen, luidt de hoofdles die zich in de plaats wil dringen van de leus die jarenlang is gevoerd door de organisaties van migranten: “samen vechten voor gelijke rechten”.¹¹⁵ Desalniettemin vond Karaman dat het verkrijgen van het plaatselijk kiesrecht een stapje vooruit was, maar dat dit niet had weggenomen dat migranten nog steeds tweederangsburgers zijn en dat ook na de verkiezingsperiode zullen blijven. Dus werd het advies van hem: ‘Wij mogen de Nederlanders geen zelfvoldaanheid geven, [want] een onderzoek bracht naar boven dat het Ministerie van Justitie vastgesteld heeft dat buitenlanders in ruim 1200 wetten worden gediscrimineerd.’¹¹⁵

Het KMAN zocht regelmatig de publiciteit op om ideeën en meningen te verkondigen via de krant, lezingen en workshops, het verspreiden van persberichten, folders, brochures en persconferenties. In november 1988 stapte het KMAN naar de media aangezien zij gedwongen was door ‘de ernst van de situatie’, omdat de migranten in Nederland naar eigen zeggen de laatste jaren te maken hebben gehad met een ‘marginaliseringsproces’ dat nog steeds voortduurde. Het KMAN presenteerde de resultaten van het onderzoek naar de positie van de Marokkaanse migranten en bood deze aan de Kamerleden Buurmeijer van de PvdA en Kraijenbrink van het CDA om te laten zien dat het lokale kiesrecht blijkbaar niet genoeg was. De persconferentie van het KMAN bood een stellig manifest aan dat een forse kritiek behelsde jegens het huidige minderhedenbeleid en de politiek, dat duidelijk werd gemaakt met de volgende woorden: ‘keer op keer wordt ons vertrouwen in de Nederlandse overheid zwaar op de proef gesteld. [...] Wij proberen de realiteit van dit beleid te signaleren, aan de ene kant agressief, dag na dag wetten erbij, terwijl minister van Dijk bezig is met een eigen circus van het minderhedenbeleid, waar wordt geprobeerd via een zogenaamd inspraakorgaan een brug te slaan tussen migranten en directe politiek, een maskerade van de realiteit, [...] maar in werkelijkheid een marginalisatie van de Marokkaanse gemeenschap’. De persconferentie werd afgesloten met de oproep: ‘Het KMAN eist namens de Marokkaanse gemeenschap gelijke behandeling op alle terreinen, geen inspraak, maar daadwerkelijke medezeggenschap. [...] De Marokkaanse belangenbehartigingsorganisaties willen verantwoordelijkheid en erkenning. Er zijn ideeën en visies. Die moeten erkend worden.’¹¹⁶ Het KMAN vond dat de inrichting van een minderhedenbeleid namelijk niet kon ontstaan zonder dat de zelforganisaties van

¹¹⁵ Archief HTIB, inv. nr. 708. Kiesrecht. 1979-1987: “Wie je niet ziet, is er niet”, *De Waarheid* (14-06-1985), IISG, Amsterdam.

¹¹⁶ Archief KMAN, inv. nr. 117. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: “Toespraak KMAN, 24-11-1988,” IISG, Amsterdam.

Marokkanen en andere migranten een vorm van invloed op het beleid werd gegeven, ‘zodat de stem van de Marokkaanse migranten gehoord wordt.’ Het KMAN eindigde dit persbericht met de eisen: ‘Het KMAN roept regering, parlement en beleidsmakers op om op deze basis serieuze discussie aan te gaan met het KMAN, om bij het vaststellen van beleid rekening te houden met de aanwezigheid van Marokkaanse migranten in Nederland.’¹¹⁷

Daaropvolgend kwam in het volgende persbericht uit april 1988 opnieuw naar voren dat het KMAN graag een constructief dialoog wilde starten. Hierin werd de onvrede vanuit de migranten geuit over de oneerlijke participatie en niet-representatieve inspraakorganen – zelfs na de invoering van het lokale kiesrecht. Het bericht luidde als volgt: ‘Persbericht: Marokkaans inspraakorgaan, een doodgeboren kind?’ en ging over het feit dat de Marokkaanse gemeenschap en haar eigen organisaties zich verzetten tegen het door het Ministerie van Binnenlandse Zaken opgezette samenwerkingsverband, omdat zij van mening was dat dit het afbraakbeleid probeerde te rechtvaardigen met een schijn van participatie. De pogingen van Marokkaanse organisaties om een democratisch orgaan op te richten werden namelijk door de Nederlandse overheid geblokkeerd en constateerden daarom: ‘Kennelijk hebben de Marokkanen geen andere mogelijkheid om hun stem te laten horen dan middels demonstraties. Wij doen een beroep op de Tweede Kamer om een serieuze en constructieve dialoog te beginnen met de Marokkaanse gemeenschap.’¹¹⁸

De voorzitter van het KMAN, Abdou Menebhi, verscheen ook meerdere malen in de publiciteit door interviews in de krant. In een interview op 14 september 1989 werd duidelijk dat hij vooralsnog niet te spreken was over het beleid van de overheid en de inspraakorganen die door hen werden opgezet, aangezien het nog steeds niet de stem van de Marokkaanse arbeiders vertolkte: ‘Overall worden bureautjes opgericht, maar de mensen om wie het gaat hebben er niets te vertellen. Ik vind dat de NOS de migrantenorganisaties de gelegenheid had moeten geven ook iets te zeggen. Wat dat betreft zitten we toch moeilijk; we mogen niet stemmen, we mogen blijkbaar ook niets zeggen.’ En daarna zei hij met betrekking tot de achterstallige uitvoering van de democratie: ‘Wij zijn het eens met al diegenen die zeggen dat de democratie gerespecteerd dient te worden. Maar we willen daarbij dan wel opmerken dat dan zeker een einde moet komen aan de aanhoudende discriminatie en marginalisatie van migranten zoals dat nu het geval is. Wij, migranten, hebben niet gestemd. Het KMAN is van

¹¹⁷ Archief KMAN, inv. nr. 117. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: “Positie Marokkaanse migranten bijzonder onzeker,” IISG, Amsterdam.

¹¹⁸ Archief KMAN, inv. nr. 117-120. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: “Persbericht – Marokkaans inspraakorgaan, doodgeboren kind? (11 april 1988),” IISG, Amsterdam.

mening dat het kiesrecht voor migranten, ook voor de Tweede Kamer, steeds urgenter wordt. Nu een racist in de kamerbanken zit, moeten daar in de toekomst toch minstens ook de slachtoffers van dat racisme zitten. Migranten wonen en werken in Nederland. Zij betalen belasting, dragen bij aan de financiën voor de sociale voorzieningen.’ Menehbi eindigde het interview met het uiten van het gevoel in een minderwaardige positie te zitten: ‘Voor de rol van zondebok voelen wij niets.’¹¹⁹

2.2.2. Informatievoorzieningen: brochures en campagnes

Ook na de uitbreiding van het kiesrecht voor migranten werden brochures uitgegeven en campagnes opgezet om de onvrede te tonen. Het KMAN gaf een brochure uit om een antwoord te geven op de propaganda van de politieke partijen over de toenmalige gemeenteraadsverkiezingen in 1986. De brochure was een mediagerichte actie als poging om opnieuw hun standpunten en eisen kenbaar te maken. Het was naar eigen zeggen een ‘strijdlustig wapen om te confronteren, maar ook een middel voor de dialoog’. Ook was de brochure een middel om te mobiliseren en ‘om de Marokkaanse gemeenschap door een strijdbaar programma’ te verenigen.¹²⁰ Het KMAN was namelijk zeer ontevreden over de uitvoering van de nieuwe wetten, aangezien de Nederlandse politieke partijen de rechten van migranten alleen ‘als principe [erkenden] en niet als praktijk’ en alleen als ‘een etappe op weg naar integratie, waarbij zij zich tegelijkertijd ontdoen van de groep die als arbeidskracht niet meer nodig is, en waarbij de zelforganisaties in een geïsoleerde positie worden geplaatst.’

Het plaatselijke kiesrecht was volgens hen geen goed middel om de stem te laten horen, want het KMAN constateerde dat de Nederlandse politieke krachten niet in staat waren om de belangen van hen te verdedigen. Ze stelde daarom: ‘We maken ons zorgen over ons lot na de verkiezingen.’ En daarnaast vroeg zij zich af met betrekking tot het Nederlandse politieke bestel: ‘Hoe kunnen we op die partijen stemmen, als zij onze onafhankelijke en democratische organisaties niet erkennen? De Nederlandse politiek is een gevaarlijke politiek en als onze belangen niet daadwerkelijk serieus genomen worden heeft dit verstrekende gevolgen voor de toekomst.’ Met betrekking tot hun strijd om inspraak riep het KMAN in deze brochure op tot dialoog met de politieke partijen middels de stellige woorden: ‘Wij hebben altijd opgeroepen

¹¹⁹ Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: “Geen fascisme en racisme in de kamer,” IISG, Amsterdam; Archief KMAN, inv. nr. 117-120. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998: “Interview in de krant – voorzitter van KMAN”, *De Waarheid* (16-09-1989); In dit krantenbericht werd met ‘racist’ bedoeld op politicus Hans Janmaat.

¹²⁰ Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: “Brochure over gemeenteraadsverkiezingen (1986),” IISG, Amsterdam.

voor de strijd tegen het racisme en racistische wetten, tegen de verdeeldheid en voor gelijke rechten. Het is noodzakelijk dat wij door de demagogie van politieke partijen, in de verkiezingsstrijd heen kijken. Wij wijzen een vijandige politiek jegens de migratie af, een politiek die zowel in de wetgeving, als in de ontkenning van onze culturele identiteit tot uiting komt. [...] Op basis van onze verantwoordelijkheid, uitgaande van onze eisen, roepen wij op tot een verantwoorde dialoog.’¹²¹ Deze brochure toonde de wantrouwende houding van migranten jegens het kiesrecht en de overheid. De migranten probeerden dus via een mediagerichte actie de aandacht te vestigen op de ongelijke rechten en opperden alsnog voor samenspraak en een dialoog, aangezien het kiesrecht volgens hen niet op een juiste manier tot stand was gebracht.

Ook de HTIB stelde via een informatievoorziening de Turkse gemeenschap op de hoogte van de houding tegenover het kiesrecht en spoorde aan tot dialoog. In 1986 gaf de HTIB een Turks document uit over de gemeenteraadsverkiezingen. Daarin werd gesteld dat door het verkrijgen van het recht om deel te nemen aan de lokale verkiezingen (in 1986) een ‘man ontstaat die vooruit is gegaan in onze *strijd*’. Het was desalniettemin noodzakelijk om te benoemen dat het recht om deel te nemen aan de lokale verkiezingen geen reden was om de strijd voor de erkenning van de ‘volledige en billijke economische, sociale en politieke rechten’ terug te dringen. Daarnaast stelde de HTIB dat het krijgen van het recht zeker niet moest worden gezien als een ‘geschenk’ die gegeven is door de ‘Nederlandse heersende bourgeoisie’.¹²² Want, zo stelde de HTIB, het was direct gerelateerd ‘aan de verworvenheden van de internationale arbeidersklasse, het machtsverwicht dat werkt ten gunste van democratische en vredelievende krachten in de wereld en in Nederland en de aanhoudende democratische *strijd* van migrerende arbeiders in Nederland en Europa’ in het kader van een burgerlijk-democratisch proces, en niet als gevolg van ‘harde oorlogen’. Maar de HTIB constateerde aan de lezer: “Waarom erkennen ze vandaag uw recht om deel te nemen aan de lokale verkiezingen, en niet [al] in de jaren zestig en zeventig? Waarom erkennen ze niet het recht om deel te nemen aan de nationale verkiezingen? Het meedoen aan lokale verkiezingen is het resultaat van een *strijd*, geen geschenk of fooi.’ De HTIB noemde dat de manier waarop het recht gekregen is, aantoonde dat er *sluwheid* zit in het handelen van de bourgeoisie. Deze sluwheid kwam naar voren door het feit dat deze bourgeoisie eeuwenlang domineerde en de klassenbelangen naar de lange termijn verschoof. Daarnaast heeft de bourgeoisie door de geschiedenis heen geen enkel recht op de

¹²¹ Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: “Brochure over gemeenteraadsverkiezingen (1986),” IISG, Amsterdam.

¹²² Archief HTIB, inv. nr. 287: “Stukken betreffende gemeenteraadsverkiezingen. 1986,” IISG, Amsterdam.

arbeidersklasse erkend en ook op geen enkele manier ervoor gevochten. De HTIB concludeerde daaropvolgend dat het bewijs daarvan nu te zien is: de uitbreiding van het lokale kiesrecht voor migranten was tenslotte vandaag de dag pas doorgevoerd en het feit dat ze nog niet bij de landelijke verkiezingen mocht stemmen, toonde ook aan dat er nog een lange weg te gaan was.¹²³

Ook bij de HTIB kwam het naar voren dat de organisatie het nodig vond om de relatie met andere nationale minderheden en arbeidsmigratiegemeenschappen te versterken en hen ‘permanente en diepgewortelde kenmerken’ te moeten geven. Ook werd politiek bewustzijn belangrijk gevonden en de democratische strijd van migranten voor gelijke rechten moest een systematisch karakter krijgen. Op basis van volledige en gelijke deelname aan lokale overheidsinstanties, moeten de problemen van migrerende werknemers in verband met lokale overheden worden opgelost zonder enige vorm van discriminatie. Daarnaast benadrukte de HTIB het belang van een dialoog met de Nederlandse publieke opinie en democratische organisaties als een fundamenteel punt dat niet over het hoofd mocht worden gezien.¹²⁴ De uitbreiding van het kiesrecht in 1986 achtte de HTIB wel van groot belang, vanwege de invloed op het proces om de volledige en gelijke algemene politieke rechten te krijgen. Daarnaast was voor de HTIB het kiesrecht van grote betekenis voor de democratische strijd van andere arbeidsmigranten in West-Europa die dit recht nog niet hadden verworven. Om die redenen vond de HTIB het een complexe kwestie die zorgvuldig moest worden aangepakt. De schrijver van het stuk constateerde: “Onze deelname aan de lokale verkiezingen is slechts een van mijn worstelingen, maar ook een recht” en doelt op de Verklaringen van de Rechten van de Mens, omdat de wetten en voorschriften van geen enkel land mag afwijken van deze documenten (‘iedereen mag op gelijke wijze deelnemen aan het bestuur van het land zonder enige discriminatie’).¹²⁵

De HTIB stelde: ‘om deze redenen karakteriseren we de deelname van arbeidsmigranten aan lokale verkiezingen als een *laat recht*’. De Nederlandse regering kan volgens de HTIB niet zeggen tegen discriminatie te zijn zolang ze migranten geen algemene politieke rechten (inclusief het nationale stemrecht) verleent. Daarnaast sprak het document over de houding van de Nederlandse kringen, die hen als goedkope en tijdelijke arbeidskrachten zag, die zoveel mogelijk moesten worden uitgebuit: ‘ze sloegen ons in de nek [...] en deden hun best om ervoor te zorgen dat [we] geen gelijke rechten kregen’, maar ‘omdat het een van onze meest natuurlijke

¹²³ Archief HTIB, inv. nr. 287: “Stukken betreffende gemeenteraadsverkiezingen. 1986,” IISG, Amsterdam.

¹²⁴ Ibidem.

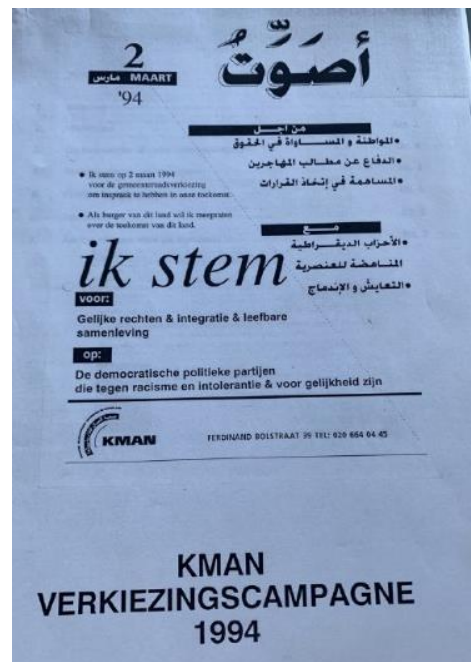
¹²⁵ Ibidem.

mensenrecht is, [...] zullen we onze *strijd* voortzetten totdat [we] dit recht hebben bereikt aangezien we deel uitmaken van deze samenleving en moeten deze samenleving dus ook besturen.’ Met betrekking tot de democratische organisaties stelde de HTIB: ‘In de eerste plaats vereist het de steun van de eigen organisaties van buitenlandse werknemers met de nodige financiële middelen op het niveau van de overheid en de lokale besturen, zodat buitenlanders *echt* inspraak en beslissing kunnen nemen in zaken die verband houden met buitenlanders.’¹²⁶

2.2.3. Verkiezingscampagne

In de jaren negentig werd door middel van informatie en campagnes gepoogd invloed uit te oefenen op het kiesrecht van migranten. In deze periode werd een enigszins positievere houding ten opzichte van het kiesrecht waargenomen. De argwaan van migranten tegenover het politieke spel van de Nederlanders verdween langzaam. Hoewel het belang van de eigen organisatie nog steeds als belangrijkste middel tot participatie werd genoemd, werd er ook in toenemende mate campagne gevoerd om deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen. Ook werd de wens van het recht om te stemmen voor provinciale en nationale verkiezingen genoemd door de migranten. In 1994 werd bijvoorbeeld door het KMAN een uitgebreide verkiezingscampagne opgezet. Het KMAN deed een oproep aan alle stemgerechtigde Marokkanen op om te gaan stemmen. Op de poster stond: ‘Ik stem op 2 maart 1994 voor de gemeenteraadverkiezing om inspraak te hebben in onze toekomst; als burger wil ik meepraten over de toekomst van dit land.’ Er werd aangespoord om te stemmen via de volgende zin: ‘Ik stem voor gelijke rechten en integratie en leefbare samenleving op de democratische politieke partijen die tegen racisme en intolerantie en voor gelijkheid zijn.’¹²⁷ In een ander campagnedocument werd genoemd dat het belangrijk was om te stemmen omdat deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen ‘een signaal was aan de landelijke politiek

Afbeelding 5. Verkiezingscampagne KMAN

Bron: Archief KMAN (IISG), geraadpleegd op 17 maart 2022.

¹²⁶ Archief HTIB, inv. nr. 287: “Stukken betreffende gemeenteraadsverkiezingen. 1986,” IISG, Amsterdam.

¹²⁷ Zie afbeelding 5. Verkiezingscampagne KMAN, geraadpleegd op 17 maart 2022 van: Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: “Oproep om te gaan stemmen, 1994,” IISG, Amsterdam.

(aangezien nog niet alle migranten aan parlementsverkiezingen mochten meedoen)'.¹²⁸ Ook had het KMAN wensen op Europees niveau. In de campagnebrochure pleitte de organisatie ervoor dat in het nieuwe Europa gewerkt werd aan het institutionaliseren van formele gelijkheid tussen burgers, van welke afkomst dan ook, zoals: de 'gelijkheid op het gebied van politieke participatie, zoals met betrekking tot stemrecht op alle niveaus'.¹²⁹

Ook liet het KMAN opnieuw de kritische houding ten opzichte van het overheidsbeleid zien. Ze was positief over de verworvenheid van het stemrecht, maar merkte ook op: 'Helaas [mocht] het grootste deel van de migranten niet meedoen aan de Tweede Kamer verkiezingen en de Europese verkiezingen. Ze worden alleen op grond van hun nationaliteit uitgesloten van het democratisch proces. Ondanks alle mooie woorden van de politiek [was] er dus nog geen volledig burgerschap en geen gelijkheid voor de Marokkanen in Nederland.' De migrantenbeweging stelde dat participatie van Marokkanen een natuurlijk burgerrecht is, maar – zoals ze al lange tijd duidelijk wilde maken – ging het niet alleen om het stemrecht. Participatie in de politiek hield volgens hen meer in dan eens in de vier jaar een stem uitbrengen. Werkelijke participatie betekende voor hen dat de Marokkaanse gemeenschap als een gelijkwaardige partner werd beschouwd. Medezeggenschap was niet alleen een recht, maar een essentiële voorwaarde voor de integratie in de Nederlandse samenleving op basis van respect en gelijkheid. Het KMAN sloot af met de opmerking dat de deelname aan de lokale verkiezingen in ieder geval een goed begin is geweest na het 'jarenlange gevecht' voor meer participatierechten van Marokkanen in Nederland aan de politiek.¹³⁰

2.3 Conclusie

Het wordt door zowel het KMAN, de HITB als de Utrechtse Migranterraad verondersteld dat jarenlang een 'gevecht' of 'strijd' voor participatie, inspraak en gelijke rechten heeft plaatsgevonden. In tegenstelling tot de opvattingen uit de literatuur waarin werd gesteld dat migrantenorganisaties afzijdig waren en dat geen strijd voor kiesrecht heeft plaatsgevonden tonen deze bevindingen aan dat de migrantenorganisaties via een groot repertoire aan acties de wensen van de migranten naar voren hebben gebracht. In eerste instantie was de oprichting van de migrantenorganisaties zelf een conventionele strategie om invloed uit te oefenen op het

¹²⁸ Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: "Oproep om te gaan stemmen, 1994," IISG, Amsterdam.

¹²⁹ Archief KMAN, inv. nr. 117-120. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken, 1976-1998," IISG, Amsterdam.

¹³⁰ Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991, "Oproep om te gaan stemmen, 1994," IISG, Amsterdam.

overheidsbeleid. De Utrechtse Migrantenraad werd opgericht wegens de geringe participatiemogelijkheden omdat de invoering van het actief en passief kiesrecht voor migranten indertijd onmogelijk werd geacht. Ze fungeerde als adviserend orgaan en probeerde op die manier invloed uit te oefenen op de lokale overheid, maar er was ook sprake van lobbyacties, het opzetten van discussies en genereren van dialogen. Ook het KMAN en de HTIB waren opgericht om de stem van migranten te vertolken. Ze maakten overwegend gebruik van conventionele strategieën om invloed uit te oefenen op het beleid van de (lokale) overheid. Middels het oprichten van overlegorganen, discussiebijeenkomsten, brieven en conferenties werden de wensen en eisen van migranten ten aanzien van de politieke participatie kenbaar gemaakt.

In dit hoofdstuk werd naar voren gebracht dat het kiesrecht dikwijls via conventionele strategieën werd geopperd. Hoewel in de literatuur wordt gesuggereerd dat onconventionele strategieën een fundamenteel onderdeel zijn van de sociale bewegingen, kozen de migrantenorganisaties in grotere mate voor de strategie die paste bij de aard van de eis, dat wil zeggen: gelijkwaardigheid. De migrantenorganisaties wilden namelijk niet worden gezien als een lastige doelgroep, maar als een gelijkwaardige gesprekspartner. Tijdens de conventionele strategieën kon eveneens meer uiting worden gegeven aan de tweeledige opvatting over het migrantenkiesrecht, omdat deze strategieën meer ruimte boden voor uitleg. De organisaties wilden namelijk duidelijk maken dat de overheid de politieke participatie van migranten op een verkeerde manier benaderde. Het toekennen van kiesrecht enkel op lokaal niveau was niet voldoende. Daarnaast kon geen daadwerkelijke participatie worden gerealiseerd zonder de erkenning van de democratische migrantenorganisaties. Tegelijkertijd kwam het ook naar voren dat het verkrijgen van het kiesrecht niet altijd de hoogste prioriteit had, omdat migranten betwistten of de Nederlandse overheidsinstellingen de migranten wel konden vertegenwoordigen. Migrant wilden inspraak door middel van eigen instellingen en wilden niet opgenomen worden via het kiesrecht.

In veel archiefmateriaal weerklonk de onvrede over het feit dat de inspraak en participatie stelselmatig werd tegengewerkt door de overheidsinstellingen. Zelfs na de invoering van het lokale kiesrecht voelden migranten zich onmondig in Nederland, aangezien de overheid voor hun gevoel een verkeerde insteek van het recht hadden. Migrantorganisaties zagen het als een kleine stap op weg naar erkenning en gelijkwaardigheid, terwijl de overheid de uitbreiding van het kiesrecht behandelde als middel tot integratie. In de documenten van de migrantenorganisaties werd de winst van de invoering van het lokale kiesrecht daarom overschaduwed door argwaan. De angst voor het verliezen van de stem – juist door de invoering

van het stemrecht – werd meerdere malen uitgesproken. Er moest meer gebeuren om de stem van de migranten over de problemen te kunnen laten klinken. De eigen inbreng van de organisaties was essentieel.

Conclusie

In het jaar 1986 werd een nieuwe kieswet tot uitvoering gebracht om ingezetene niet-staatsburgers mee te laten beslissen met het beleid op lokaal niveau (mits zij vijf jaar in Nederland verbleven). Van een strijd buiten de Kamer zou geen sprake zijn geweest en de mening van migranten werd ook niet belangrijk geacht. Om die reden werden in de huidige wetenschappelijke literatuur ten aanzien van het migrantenkiesrecht de politieke discussies en de rol van politici dikwijls centraal gesteld. Dit onderzoek toont echter aan dat de discussies rondom de migrantenkiesrechtuitbreiding niet enkel binnen de Kamer hebben plaatsvonden, zoals eerder werd gesuggereerd in de literatuur rondom dit onderwerp. In dit onderzoek is de vraag gesteld op welke manier het kiesrecht binnen de migrantengemeenschap werd geambieerd en welke strategieën migrantenorganisaties gebruikten om hun standpunten kenbaar te maken. Middels een analyse van de acties van drie migrantenbewegingen is naar voren gekomen dat migranten – in tegenstelling tot wat de literatuur suggereert – zeer actief waren, als weerbare, op de politiek georiënteerde personen. Het is dus niet het geval dat enkel politici zich hard maakten voor dit recht wegens democratische gezindheid of als een poging tot integratie. Het blijft een complexe opgave om aan te tonen in hoeverre de migrantenorganisaties een verandering teweeg hebben gebracht in de gedachtegang van politici en dus daadwerkelijk invloed hebben uitgeoefend op het beleid, maar de grote verscheidenheid aan politieke acties met betrekking tot participatie, inspraak en het stemrecht toont in ieder geval aan dat de uitbreiding van het migrantenkiesrecht aan het einde van de jaren tachtig niet in een politiek vacuüm is ontstaan.

Na de uitvoering van dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat deze migrantenbewegingen een veelzijdig karakter en een enorme hoeveelheid actiestrategieën tot hun beschikking hadden. De migranten maakten zich niet enkel hard voor problematiek rond verblijfsvergunningen of arbeidsomstandigheden, maar solidariseerden zich ook voor acties tegen racisme en internationale kwesties op het gebied van vrede. Vanaf het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd door de migrantenorganisaties zoals het KMAN, HTIB en Utrechtse Migranterraad via protestdemonstraties, petitieën en lobbystrategieën actie gevoerd voor gelijke rechten van migranten. In deze periode probeerden zij op verschillende manieren hun opvatting over het kiesrecht kenbaar te maken. Gezien de grote verscheidenheid aan acties waren alle drie de migrantenbewegingen flexibel in het uitvoeren van bepaalde strategieën. Alhoewel in de literatuur werd gesteld dat onconventionele strategieën effectiever zijn om de druk op de overheid op te voeren en eisen tot uitvoering te laten brengen, hing de keuze van de

migrantenorganisaties voor conventionele strategieën waarschijnlijk samen met de bewustheid van de politieke context en het doel dat zij nastreefden. Om die redenen kozen de migrantenbewegingen daarom vaker voor een vreedzame vorm van protest, aangezien ze als gelijkwaardige partnerorganisatie gezien wilden worden en niet als rivaliserende doelgroep die tegenover de overheid stond. Deze conventionele actiemethodes pasten bij de aard van de doelstellingen omtrent gelijkwaardigheid. Daarnaast hadden de migranten minder mogelijkheden om voor hun lotsverbetering te vechten aangezien de verstoring van de openbare orde negatieve consequenties kon hebben voor het verblijf van de migranten. De eis omtrent het kiesrecht behoefde daarnaast een kritische noot, waarvoor conventionele strategieën (zoals discussiebijeenkomsten) zich meer leenden. Het kan worden aangenomen dat om die redenen de nadruk lag op het bieden van informatie, het sturen van brieven en het organiseren van discussiebijeenkomsten en conferenties.

In de jaren zeventig, tachtig en negentig werd dus door de migrantenorganisaties een strijd gevoerd met als doel om hun stem te laten horen. Het moet worden benadrukt dat deze strijd wellicht eerder een inspraakstrijd te noemen was in plaats van een kiesrechtstrijd: de eisen met betrekking tot de erkenning van organisaties, de gelijkwaardige inspraakmogelijkheden en de gelijke rechten werden op sommige momenten via hevige protestacties naar voren gebracht, maar vaker via de conventionele methodes zoals de dialoog, lobbyacties, brieven en mediagerichte acties om als gelijkwaardig te worden beschouwd. Het kiesrecht werd uiteindelijk op lokaal niveau toegekend, maar dat was niet de eis waar ze eerder om vroegen. Ze wilden serieus genomen worden als sociaalpolitiek wezen en wilden dat er rekening met hen werd gehouden. Het stemrecht bracht dat laatste voort, aangezien zij nu een doelgroep waren voor politieke partijen. Dat was een positief punt, maar het gemeentelijk kiesrecht werd niet als voldoende geacht. De grote nadruk lag uiteindelijk op de erkenning van hun zelforganisaties. De strijd voor participatie vertaalde zich dus niet direct in de expliciete eis voor het kiesrecht, maar juist voor meer dan dat: volledige inspraak via de migrantenorganisaties. De organisaties vertrouwden de vertegenwoordiging via 'paternalistische' Nederlandse overheidsinstellingen namelijk niet volledig. Zij hadden het idee dat de invoering van het kiesrecht niet betekende dat aan hen een stem werd gegeven. Het standpunt om het kiesrecht was dus tweeledig: het kiesrecht voelde enigszins als een stap naar erkenning, maar de manier waarop het indertijd werd uitgevoerd voelden voor de migranten als dubbel en onvolledig. De jarenlange gestelde eis ten aanzien van de erkenning van zelforganisaties als poging tot inspraak en politieke participatie liet de overheid namelijk links liggen.

Naar voren is gekomen dat de acties en strategieën van deze drie migrantenorganisaties op veel manieren werd tegengezet door het (lokale) beleid en de (lokale) overheid. Het kiesrecht was voor de migrantenorganisaties een eerste stap op weg naar inspraak, maar voelden tegelijkertijd dat de regering het interpreteerde als een stap op weg naar integratie gebaseerd op eenzijdige aanpassing. Terwijl de migrantenorganisaties op verschillende manieren invloed hebben geprobeerd uit te oefenen op dit gebied, werd hier werd geen gehoor aan gegeven. De toekenning van het kiesrecht slechts op lokaal niveau voelde als een ‘zoetmakertje’. De migranten zagen hun (rechts)positie verzwakken. Na de toekenning van het kiesrecht kwam nog steeds het gevoel naar voren dat hun stem werd verstomd of dat zij onmondig waren in Nederland. Daarom werd na de uitbreiding van de politieke rechten in 1986 de strijd voortgezet door middel van verschillende politieke acties. Alhoewel in het algemeen de argwaan overheerste in de strijd voor het kiesrecht, nam deze aan het begin van de jaren negentig langzaam af.

De keuzes die zijn gemaakt binnen dit onderzoek hebben geleid tot een uitgebreid en tegelijkertijd globaal beeld van de migrantenorganisaties in Nederland. Andere organisaties zoals onder andere het NCB (Nederlands Centrum Buitenlanders) en het Landelijk Actie-Komitee voor Gelijke Rechten hebben zich naar alle waarschijnlijkheid ook sterk gemaakt voor de rechten van migranten en zijn daarom een interessant onderwerp voor vervolgonderzoek. Daarnaast is het relevant om na te gaan of een mate van continuïteit bestaat tussen de standpunten van politici en migranten over het kiesrecht indertijd en de hedendaagse opvattingen over dit recht. In de huidige maatschappij ontbreken het actieve en passieve kiesrecht op nationaal niveau namelijk voor ongeveer 500.000 ingezetenen niet-Nederlanders nog altijd.¹³¹ In de afgelopen decennia is een aantal keer een motie ingediend om te verkennen of het lokale kiesrecht voor migranten kan worden uitgebreid naar de nationale parlementsverkiezingen, maar er zijn in deze periode ook voorstellen gedaan om de kwalificatie van het kiesrecht voor migranten in te perken. Deze bevindingen bieden een interessant startpunt voor de uitbreiding van het onderzoeksgebied.

De actualiteit en de relevantie van dit onderwerp worden aangetoond door de mate waarin de arbeidsmigranten vandaag de dag nog steeds een achtergestelde positie hebben in de maatschappij en de politieke en sociale rechten van deze groep onzeker zijn. De werving en vestiging van arbeidsmigranten zijn tevens onderdeel van een verhit maatschappelijk en politiek

¹³¹ “Van den Berg: is het kiesrecht zonder niet-Nederlandse ingezetenen wel algemeen?” Geraadpleegd van: https://www.parlement.com/id/vkzmg80azr8/nieuws/van_den_berg_is_het_kiesrecht_zonder op 15 januari 2022.

debat en verschijnen dagelijks in nieuwsberichten. Migranten – maar ook niet-staatsburgers op een breder niveau – worden dikwijls behandeld als een afzijdig en onmondige groep en het perspectief van hen komt vaak niet aan bod. De bevindingen van dit onderzoek tonen echter aan dat in de geschiedenis een groep burgers, die eerder opgevat werd als een afzijdige groep, juist een enorm politiek activisme aanhing en werkelijk streed voor de participatie aan de democratische samenleving. Het toont aan dat het belangrijk is om met een brede blik en in alle zorgvuldigheid het verhaal vanaf de ‘andere’ kant in ogenschouw te nemen. Het bieden van ruimte aan meerdere perspectieven en het geven van erkenning aan de verscheidene sentimenten doet namelijk meer recht aan de geschiedenis en aan de complexiteit van de politieke en maatschappelijke verhoudingen tussen burgers, tussen burger en overheid en tevens tussen burger en natiestaat.

Bibliografie

Primair bronnenmateriaal (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

Archief Sjef Theunis

Stukken betreffende de Utrechtse Migrantenraad

Archief Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN), Amsterdam

32-33. Stukken betreffende de standpunten, geschiedenis en activiteiten van het KMAN. 1979-1996. 2 mappen

117-120. Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. 1976-1998.

171-173a. Verschillende stukken betreffende acties en manifestaties. 1984-1997, z.j. 1 doos, 1 map

174. Conferentie 'Marokkaanse Migranten en het Stemrecht'. 1990. 1 map

179. Conferentie 'Van Doelgroep naar Partnerschap'. 1994. 1 map

508-509. Stukken betreffende de zelforganisaties van migranten en participatie in lokale en landelijke inspraak. 1981-1996. 2 mappen

510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991. 1 map

511-516. Stukken betreffende gemeenteraadsverkiezingen. 1980-1994. 6 mappen

Conferentie Kiezen voor Kiesrecht: de participatie van Marokkaanse migranten aan het Nederlandse bestel : RAI Amsterdam 2 Maart 1990 - Bro 1724/8 fol / Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (Amsterdam).

(On)mondig in Nederland - Verslag van de KMAN-conferentie gehouden te Amsterdam, 30 augustus 1989 - Bro 3233/2 / Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (Amsterdam).

Afbeeldingen KMAN

Afbeelding 3: Brief van KMAN aan Wethouder, geraadpleegd van: Archief KMAN, inv. nr. 118: Pamfletten, persberichten, oproepen tot demonstraties en vergaderingen en andere uitgaande stukken. "1981-1996: Brief van voorzitter van het KMAN, A. Sbaiti, aan Wethouder heer Kuijpers, Coördinatie Minderhedenbeleid (1 april 1982)," IISG, Amsterdam.

Afbeelding 4: Affiche Kiezen voor Kiesrecht-conferentie, geraadpleegd van: Conferentie Kiezen voor Kiesrecht: de participatie van Marokkaanse migranten aan het Nederlandse bestel: RAI Amsterdam 2 Maart 1990 - Bro 1724/8 fol / Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (Amsterdam), IISG, Amsterdam.

Afbeelding 5: Verkiezingscampagne KMAN, geraadpleegd van: Archief KMAN, inv. nr. 510. Stukken betreffende de verkiezingen en deelname van migranten aan de verkiezingen. 1985-1991: "Oproep om te gaan stemmen, 1994", IISG, Amsterdam.

Archief Hollanda Turkiyeli Isciler Birligi (HTIB), Amsterdam

215: Concept-versie van de evaluatie van HTIB, uitgevoerd door het Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken, in opdracht van NCO. 1988. 1 map.

287: Stukken betreffende de gemeenteraadsverkiezingen. 1986

405-423: Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma's 1973-1991. 19 omslagen.

486. Stukken betreffende de scriptie 'Zelforganisatie van Turken in Nederland.' 1984. 1 omslag

601. Stukken betreffende mensenrechten ten aanzien van minderheden in Nederland. 1994-1996. 1 map

707-709. Kiesrecht. 1979-1987. 3 mappen

Afbeeldingen HTIB

Afbeelding 1: Oproep tot demonstratie, geraadpleegd van: Archief HTIB, inv. nr. 294: "Stukken betreffende de Gelijke Rechten Conferentie Rotterdam. 1986, Documentatie", IISG, Amsterdam.

Afbeelding 2: Protestevaluatie en protestoproep, geraadpleegd van: Archief HTIB, inv. nr. 407: "Pamfletten, uitnodigingen, oproepen en programma's 1973-1991.", IISG, Amsterdam.

Kranten

"Inwoners zonder stemrecht", *Trouw*, (13-05-1978).

"Gastarbeiders (1200) demonstreren", *Nieuwsblad van het Noorden*, (10-12-1979).

"Bezwaar van het KMAN tegen het kiesrecht zonder inspraak", *De Waarheid*, (23-10-1981).

"Gedwongen integratie gevreesd: Marokkanen wijzen recht op kiezen af", *De Volkskrant*, (22-10-1981).

“Mousssem: markt van cultuur en informatie”, *De Waarheid*, (15-06-1987).

Secundair bronnenmateriaal

“Van den Berg: is het kiesrecht zonder niet-Nederlandse ingezetenen wel algemeen?”
Geraadpleegd van:
<https://www.parlement.com/id/vkzmg80azr8/nieuws/van-den-berg-is-het-kiesrecht-zonder>
op 15 januari 2022.

Agnone, Jon, ‘Amplifying Public Opinion: The Policy Impact of the U.S. Environmental Movement’, *Social Forces* 85 (2007) 4, 1593–1620.

Barnes, Samuel. H. en Max Kaase, *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies* (Sage, Beverly Hills 1979).

Baumgartner, Frank R. en Christine Mahoney, ‘Social Movements, the Rise of New Issues, and the Public Agenda’, in: David S. Meyer, Valerie Jenness en Helen Ingram (eds.), *Routing the Opposition: Social Movements, Public Policy, and Democracy*, 65–86. (University of Minnesota Press 2005).

Beaufort, Fleur de, Peter van den Berg, Ron de Jong, Henk van der Kolk en Patrick van Schie, *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2018).

Della Porta, Donatella en Mario Diani, *Social Movements: An Introduction* (John Wiley & Sons, Incorporated 2006).

Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Herbert Reiter en Lorenzo Mosca, *Globalization from Below: Transnational Activists and Protest Networks* (University of Minnesota Press 2006)

Della Porta, Donatella, ‘Social Movements and Democracy at the Turn of the Millennium’, in: Paola Ibarra (ed.), *Social Movements and Democracy*, 105–136 (New York: Palgrave Macmillan 2003).

Duyvendak, Jan Willem, Hein-Anton van der Heijden, Ruud Koopmans en Luuk Wijmans, *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam: Uitgeverij Sua 1992).

Eggert, Nina en Marco Giugni, 'Migration and Social Movements', in: Donatella della Porta en Mario Diani (eds.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, 159-172 (Oxford: Oxford University Press 2015).

Fennema, Meindert, en Jean Tillie, 'Political Participation and Political Trust in Amsterdam: Civic Communities and Ethnic Networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25 (1999) 4, 703–726.

Fox Piven, Frances, *Challenging Authority: How Ordinary People Change America* (Rowman & Littlefield Publishers 2006).

Gamson, William A, *The Strategy of Social Protest, The Dorsey Series in Sociology* (Homewood, III: Dorsey Press 1975).

Graaf, Hein. J de, *Plaatselijke organisaties van Turken en Marokkanen: een beschrijving en analyse van de functies van Turkse en Marokkaanse organisaties in Rotterdam en de Turkse organisaties in zes Brabantse steden* ('s-Gravenhage: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek 1985).

Hisschemöller, Matthijs, 'Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980). Bestuurs- en beleidstheorieën achter de discussie rond een non-issue', *Beleid en Maatschappij* 15 (1988) 1, 32-44.

Hollander, Dick, *De Verenigde Naties van Utrecht. De geschiedenis van de Utrechtse Migrantenraad* (Utrecht: Uitgeverij 4Heuvels 2020).

Inglehart, Ronald en Gabriela Catterberg, 'Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline', *International Journal of Comparative Sociology* 43 (2002) 3-5, 1-31, doi: 10.1177/002071520204300305.

Jacobs, Dirk, *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)* (Gent: Academia Press 1998).

Johnston, Hank, *What Is a Social Movement? What Is Sociology* (Cambridge: Polity Press 2014).

Kastoryano, Riva en Miriam Schader, 'A Comparative View of Ethnicity and Political Engagement', *Annual Review of Sociology* 40 (2014) 1, 241-260.

Koopmans, Ruud en Jan Willem Duyvendak, 'Protest in een Pacificatiedemocratie. De Nederlandse Nieuwe Sociale Bewegingen in Internationaal Vergelijkend Perspectief', *Mens en Maatschappij* 66 (1991) 3.

Kriesi, Hanspeter, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak en Marco G. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis* (Minneapolis: University of Minnesota Press 1995).

Lucassen, Leo en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers*. (Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact 2018).

Marangudakis, Manussos, 'New Social Movements: Between Civil Society and Communitarianism', *Sociological Spectrum* 22 (2011) 2, 41-70.

Meyer, David S., Valerie Jenness, en Helen M. Ingram, *Social Movements, Protest, and Contention* (Minneapolis: University of Minnesota Press 2005).

Miller, Mark J, *Foreign Workers in Western-Europe. An Emerging Political Force* (New York: Praeger 1981).

Mora, Maria de Jesus, Rodolfo Rodriguez, Alejandro Zermeno en Paul Almeida, 'Immigrant Rights and Social Movements', *Sociology Compass* 12 (2018) 8, 1-20, doi: 10.1111/soc4.12599.

Nicholls, Walter en Justus Uitermark, *Cities and Social Movements: Immigrant Rights Activism in the US, France, and the Netherlands, 1970-2015. Studies in Urban and Social Change* (West Sussex: Wiley Blackwell 2017).

Rath, Jan, 'Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen', *Beleid en Maatschappij*, 11 (1994) 4, 91-101.

Rath, Jan, 'Political Participation of Ethnic Minorities in the Netherlands', *International Migration Review* 17 (1983) 3, 465-469. doi: 10.1177/01979183830170030.

Rath, Jan, 'Turkse en Marokkaanse eilanden in het Hollandse politieke vaarwater', *Sociologische Gids* 28 (1981) 3, 202-227.

Reiding, Hilde, Alexander van Kessel, Rond de Jong en Fons Meijer, 'Nieuwe kiezers, nieuwe kansen: honderd jaar algemeen kiesrecht', Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, geraadpleegd van: <https://www.ru.nl/cpg/publicaties/overige-publicaties-0/nieuwe-kiezers-nieuwe-kansen-honderd-jaar-algemeen/> op 9 december 2021.

Shield, Andrew D.J, *Immigrants in the Sexual Revolution, Perceptions and Participation in Northwest Europe* (Roskilde University: Palgrave Macmillan 2017).

Soule, Sarah A. en Susan Olzak, 'When Do Movements Matter? The Politics of Contingency and the Equal Rights Amendment', *American Sociological Review* 69 (2004) 4, 473-497.

Steil, Justin en Ion Bogdan Vasi, 'The New Immigration Contestation: Social Movements and Local Immigration Policy Making in the United States, 2000-2011', *American Journal of Sociology* 119 (2014) 4.

Taylor, Verta en Nella van Dyke, "'Get up, Stand up": Tactical Repertoires of Social Movements', in: David Snow, Sarah A. Soule en Hanspeter Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, 262-293 (Blackwell: Malden 2008).

Theunis, Josephus Maria, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland, een niet-participerende bevolking. Een sociaal-ethische verkenning naar met name de moslimmigranten van onze samenleving* (Katholieke Universiteit te Nijmegen 1979).

Theunis, Sjef, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn: Het Wereldvenster 1979).

Tillie, Jean, 'Social Capital of Organisations and their members: Explaining the Political Integration of Immigrants in Amsterdam', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (2004) 3, 529-541, doi: 10.1080/13691830410001682070.

Tilly, Charles, 'From Interactions to Outcomes in Social Movements', in: Marco Giugni, Doug McAdam en Charles Tilly (eds.), *How Social Movements Matter*, 253–270 (Minneapolis: University of Minnesota Press 1999).

Tinnemans, Will, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders 1994).

Valk, Ineke van der, *Van migratie naar burgerschap. Twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek 1996).

Van Dyke, Nella, Sarah A. Soule en John D. McCarthy, *The Role of Organization and Constituency in the Use of Confrontational Tactics by Social Movements*, Paper gepresenteerd tijdens de jaarlijkse vergadering van The American Sociological Association (Anaheim, California 2001).

Varsanyi, Monica, ed. *Taking Local Control: Immigration Policy Activism in U.S. Cities and States* (Palo Alto: Stanford University Press 2010).